



Universiteit
Leiden
The Netherlands

De onttroning van het eigenbelang in de harde politieke wetenschap

Beus, J.W. de

Citation

Beus, J. W. de. (1991). De onttroning van het eigenbelang in de harde politieke wetenschap. *Acta Politica*, 26: 1991(4), 383-423. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449879>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449879>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Acta Politica

tijdschrift voor politicologie

Kernredactie

Prof. dr. R.B. Andeweg, prof. dr. C. van der Eijk, drs. W. Hout (secretaris), dr. R.H. Lieshout, prof. dr. S.L. Sevenhuijsen.

Redactieraad

Dr. A.F.M. Bertrand, prof. dr. J.J. van Cuilenburg, prof. dr. ing. J.W. van Deth, dr. M. Fennema, prof. dr. F. Fleurke, prof. dr. A. Hoogerwerf, drs. K. Koch, drs. W.J.P. Kok, prof. dr. Percy B. Lehning, prof. dr. G. Lock, dr. C.P. Middendorp, prof. dr. J. van Putten, drs. O. Schmidt, prof. dr. J.J.A. Thomassen.

Bijdragen

en andere mededelingen voor de redactie zende men aan de redactiesecretaris, drs. W. Hout, p.a. Vakgroep Politieke Wetenschappen, Rijksuniversiteit te Leiden, Postbus 9555, 2300 RB Leiden; de kopij dient persklaar te worden ingezonden, in zeshoek en in machineschrift. Richtlijnen m.b.t. kopij zijn aan te vragen bij het redactie-secretariaat.

Boeken ter recensie

en boekbesprekingen zende men aan de boekenredacteur, dr. R.H. Lieshout, p.a. Universiteit Twente, Postbus 217, 7500 AE Enschede; terugzending van ongevraagde recensie-exemplaren kan niet plaatsvinden.

Administratie

Voor abonnementen en advertenties richt men zich tot de uitgever, Boompers boeken- en tijdschriftenuitgeverij bv, Postbus 1058, 7940 KB Meppel (05220-66199); postrekening 2756509.

Acta Politica verschijnt driemaandelijks; de abonnementsprijs bedraagt f 102,-, voor instellingen f 166,-, voor studenten f 82,- (maximaal gedurende vier achtereenvolgende jaren). Abonnementen kunnen wel tussentijds ingaan maar niet tussentijds beëindigd worden.

Opzeggingen ten minste één maand voor het einde van de jaargang. Voor het buitenland gelden aangepaste tarieven die op aanvraag te verkrijgen zijn. Advertenties: mw. E. Otten, 05220-66120 (9.00-12.00 u.).

Tarieven: 1/1 pagina f 450,-; 1/2 pagina f 275,-.

Indien men het abonnementsgeld gireert voor een ander gelieve men op het girostrookje naam en adres van de abonnee te vermelden, ter vermijding van dubbele incasso.

© Boom, Meppel en Amsterdam



De onttroning van het eigenbelang in de harde politieke wetenschap¹

J.W. de Beus

1. Inleiding

In dit opstel vestig ik de aandacht op een recente ontwikkeling in de politicologische gedragstheorie. De *harde* politieke wetenschap is een metaforische aanduiding van de politicologie waarin men werkt met het wiskundig model, de meting van grootheden en hun verbanden, de verfijnde statistiek, de grote enquête, de computersimulatie of het experiment (Almond 1990). Deze harde politieke wetenschap stond lange tijd in het teken van de premisse van het eigenbelang. Elke politieke actor wordt verondersteld te streven naar de beste of eerste bevredigende realisering van zijn eigen en betrekkelijk enge conceptie van wat goed is voor hemzelf.² Hij houdt uitsluitend of primair rekening met dit goede, en niet met het belang van anderen, in het bijzonder niet met het algemeen belang. Het goede zelf wordt vaak betrokken op schaarse waarden als rijkdom, vrije tijd, macht en aanzien. Het politieke egoïsme wordt gezien als het onderscheidende kenmerk van de economische theorie der politiek (Public Choice), een hoofdstroom in de theoretische politicologie (Mueller 1986: 3, 1989: 2). Maar het politieke egoïsme is ook te traceren in het pluralisme en het marxisme (Orren 1988). March en Olsen zien in de quasi-utilitaristische berekening zelfs het onderscheidende kenmerk van de gehele politicologische hoofdstroming sedert 1945: 'on average, voters vote intelligently with respect to their interests; legislators organize sensible coalitions, given their interests; and nation-states voluntarily enter alliances that, on average, improve their positions' (March en Olsen 1989: 6). Voorts is het bekend dat politici, zoals de Brit Healey, zich automatisch verzetten tegen het cynische portret dat de harde politieke wetenschap van hen heeft geschilderd.³ Uit het actuele debat over burgerzin en publieke verantwoordelijkheid in de Nederlandse politiek komt wel naar voren dat politici geloven dat hun kiezers en de subjecten van hun wetten zich in toenemende mate in de geest van de *Homo Economicus* gedragen.⁴

Sinds kort is echter een kentering gaande in het wetenschappelijk ver-
toog. De premisse van het politieke egoïsme wordt contextueel inge-
perkt, aangevuld of vervangen, hetgeen leidt tot grotere complexiteit,
institutionele bepaaldheid en variëteit van de modellen van politieke mo-
tivering. De keizerlijke gedragsveronderstelling van eigenbelang wordt
als het ware *onttroond*, dat wil zeggen van haar almacht in de discipline
beroofd, aangekleed wanneer ze te naakt blijkt om politieke verschijn-
selen aannemelijk te maken, of zelfs verdreven. Ik stel mij hier tot taak
om deze ontwikkeling globaal in kaart te brengen en tussentijds te beoor-
delen: Is er sprake van een overgang van economisch imperialisme naar
nieuw institutionalisme en, zo ja, hoe moet ze worden getaxeerd in het
licht van de vooruitgang van politicologische kennis? Aan de implicaties
van dit alles voor de huidige status van Nederland als politieke gemeen-
schap ga ik voorbij. Ze vergen een aparte studie van de toepasselijkheid
van doctrines die uitgaan van het algemeen belang als oogmerk van waar-
lijk politiek handelen, zoals het republikanisme, het burgerlijk humanisme
of het moderne communitarisme.

Mijn betoog is als volgt opgebouwd. Ten eerste ga ik in op de conceptuele
analyse van het eigenbelang. Deze analyse levert niet alleen een definitie
op, maar werpt ook licht op het onderscheid tussen de positieve en nor-
matieve betekenis van het eigenbelang. Ten tweede sta ik stil bij de invloed
van het zogeheten economisch imperialisme op de politieke wetenschap.
Ik stipuleer niet zozeer de hegemonie van het formele welvaartsbegrip
alswel de triomf van het eigenbelang als het principe van sociale zwaar-
tekracht. Ten derde zeg ik iets over de ideeënhistorische situering van
dit principe, aan de hand van het werk van Hirschman. Ten vierde schets
ik de verwatering van het eigenbelang – de term is van Hirschman –
met het nieuwe institutionalisme als waterval. Ten vijfde ga ik in op de
aanzetten van Margolis, Frank, Etzioni en Elster tot een theorie van de
gemengde motivering. Ten zesde geef ik een methodologisch oordeel
over de kentering. Ik verwerp zowel de handhaving als de afwijzing van
de premisse van het eigenbelang. Mijn voorkeur gaat uit naar een of andere
premissie over gemengde drijfveren, met name indirect, contextueel afge-
bakend of ingebed egoïsme. Het debat tussen de nieuwe institutionalisten
onderling gaat over zulke soorten van premissen. Maar het is nog te vroeg
om vast te stellen welke soort superieur is.

Hayek heeft beweerd dat het eigenbelang een afgeleide sociaal-weten-
schappelijke betekenis heeft. De inhoud van het menselijk belang is cul-
tureel bepaald en dus variabel en gedeeltelijk beheersbaar. Veel interes-
santer zijn de vaste, natuurlijke grenzen aan rationele verzameling van
informatie en dito gebruik van feitelijke evidentie door het individu

(Hayek 1948: 13-14).⁵ In lijn hiermee zou men kunnen beweren dat de
natuurlijke bepaling van een zelfzuchtig gedragsrepertoire, zoals een
streven naar lokale statusverhoging en voorwaardelijke samenwerking,
belangrijker is dan de culturele conditionering ervan (Frank 1985: 17-30,
1988: 23-42). Wie deze opvattingen aanhangt, zal weinig waardevols aan-
treffen in het onderstaande, want ik neem een paar beperkingen in acht.

In de eerste plaats ga ik slechts zijdelings in op de premisse van *ratio-
naliteit*, met name in de slotparagraaf, als de visie van Edelman op de
irrationaliteit van de politiek ter sprake komt. Sen heeft erop gewezen
dat de rationaliteit van oudsher formeel of materieel wordt omschreven,
namelijk als interne consistentie of als een beredeneerd streven naar eigen-
belang (Sen 1987a: 10-22, 1987b). Dit laatste zou inhouden dat ik de
mogelijkheden en grenzen van diverse vormen van politieke rationaliteit
in de beschouwing moet betrekken. In het kielzog van Elster maak ik
echter een conceptueel onderscheid tussen de vereisten voor consistentie
van doeleinden (transitiviteit, volledigheid en continuïteit) aan de ene
kant en de egoïstische inhoud der doeleinden aan de andere kant (Elster
1982: 122-123, 1986a: 1). Het is niet noodzakelijk, en soms verwarrend,
de rationaliteit van een actor te vereenzelvigen met zijn egoïsme. Bij vele
onderzoekers, onder wie Sen zelf, treft men dan ook een bepaalde ont-
koppeling aan, bij voorbeeld een erkenning van het bestaan van rationeel
altruïsme en rationeel solidarisme. Het onderscheid tussen rationaliteit
en eigenbelang ontslaat me van de verplichting om in een kritisch relaas
over de premisse van het eigenbelang ook ruimte te maken voor de hui-
dige psychologische kritiek op de premisse van rationaliteit (Elster 1979,
1983, 1989a; Simon 1985; Hogarth en Reder 1987; Frey 1988; Quattrone
en Tversky 1988; Frey en Eichenberger 1989, 1991; Hargreaves Heap
1989; Schweers Cook en Levi 1990; Earl 1990; Kahneman, Knetsch en
Thaler 1991; Sugden 1991).⁶

In de tweede plaats ga ik voorbij aan de *biologische* basis van het egoïsme,
zoals de verklaring van de menging van concurrentie en samenwerking
binnen groepen alsmede van onderling wantrouwen en vertrouwen uit
de ecologische selectie van verwante individuen, sterke groepen, confor-
mistische culturen of interactiepatronen met netto collectieve baten,
waaronder Rapoport's Tit for Tat-strategie (Axelrod 1984: 88-105; Ba-
teson 1988; Boyd en Richerson 1980, 1985, 1990; Masters 1989, 1990).
Ik merk slechts op dat de dissidenten die ik behandel in paragraaf 6 veel
moeite doen hun bevindingen in overeenstemming te brengen met de
biologie. Margolis en Frank beklemtonen het overlevingspotentieel van
een gedragsrepertoire dat afwijkt van egoïsme. Etzioni en Elster richten
zich op culturele gedragsdeterminanten in de vrije biologische ruimte.

2. Het begrip eigenbelang

We zeggen heel gemakkelijk dat het al dan niet in het eigenbelang is van een politieke actor dat hij protesteert, belasting betaalt, zich afscheidt van de staat of zijn stem uitbrengt. Wat wordt hier bedoeld? Hennipman maakt een onderscheid tussen definities in termen van drijfveer, doel of direct resultaat. De conceptualiserings- en identificatieproblemen zijn zo ernstig, dat deze auteur voorstelt het begrip egoïsme overbodig te verklaren voor de economische theorie en over boord te zetten (Hennipman 1945: 115). Hennipmans voorstel heeft in de recente literatuur geen navolging gevonden. Volgens een gangbare *formele* omschrijving is het egoïsme de afwezigheid van de invloed van de groei van de welstand of de welvaart van de ander op de welvaart van de ene, is de kwaadwiligheid of afgunst de aanwezigheid van een negatieve invloed en is het opportunisme de technische term voor bedrieglijk egoïsme, dat gepaard gaat met onvolledige of verstorende ontsluiting van informatie. In deze formele zienswijze is het eigenbelang een vorm van afwezigheid van positieve of negatieve externe effecten (Collard 1978: 6-7; Van den Doel en Grondsmas 1979: 447; Elster 1979: 141-142; Kolm 1983: 21, 38-41, 1984; Williamson 1975: 26-28, 1985: 47-49). Al deze begrippen zijn verbonden met het begrip *nut*, de mate van subjectieve behoeftenbevrediging die afhankelijk is van het gebruik van relatief schaarse middelen. Nutsmaximalisatie is een vorm van instrumentele rationaliteit onder de conditie van relatieve schaarste van hulpbronnen. Dit wordt met termen als economiserend handelen of kostenminimalisatie nog scherper aangegeven. Afhankelijk van de gekozen conceptie van nut of welvaart (een saldo van nuttigheden), kan de egoïst worden gezien als iemand die zijn persoonlijke netto plezier nastreeft, die de vervulling van wensen zoekt welke de kwaliteit van zijn eigen leven betreffen, of die keuzen maakt op grond van het zoeken van strikt persoonlijke waarden (Griffin 1986: deel I; Sen 1987c; Haslett 1990; Kymlicka 1990: 12-18).⁷

Terwijl het onder economen niet ongewoon is de vergroting van welvaart zonder meer gelijk te stellen aan de behartiging van belangen, wordt in de politicologische literatuur meer werk gemaakt van de afzonderlijke analyse van het begrip *belang*. Er zijn maar liefst dertien concepties in omloop (Penz 1986: 5-10). Barry verwerpt definities in termen van manifeste behoefte, legitieme aanspraak en plezier. Hij omschrijft het belang als de vergroting van de kans op het krijgen van wat men maar wil krijgen, hetgeen hem in staat stelt te beweren dat de verwerving van welstand en macht meestal in het eigenbelang van de actor is. Een en ander leidt tot twee verschillen tussen de uitspraak 'x is in het belang van i' en 'i

wenst x'. Het belang heeft betrekking op handelingen en beleidsmaatregelen, niet op onbeheersbare toestanden als koud weer. Het belang heeft voorts betrekking op de beschikking over middelen voor behoeftenbevrediging, niet op het directe resultaat van het gebruik van deze middelen in termen van nut (Barry 1964: 113-117; 1965: 173-186). Held heeft opgemerkt dat Barry niet verwijst naar een intersubjectieve standaard waarmee wensen en eisen worden beoordeeld. Zij valt terug op Barry's tweede definitie en omschrijft het eigenbelang als een aanspraak van of namens de actor met een bepaalde intersubjectieve legitimeringsgrond, welke al dan niet meetelt in de aggregatie tot het algemeen belang (Held 1970: 19-34). Zowel Barry als Held nemen het standpunt in dat een in de woorden en daden van de actor tot uiting komende behoefte niet noodzakelijkerwijs samenvalt met zijn belang, iets wat blijkt uit het vaak voorkomende geval van onderschatting van medische risico's door onachtzame consumenten. Het is, algemeen gesteld, niet noodzakelijk dat elke bevordering van het eigenbelang bestaat in nutsmaximalisatie of dat elke nutsmaximalisatie bestaat in een bevordering van het eigenbelang. Ik kom hierop terug aan het slot van deze paragraaf.

Barry en Held benoemen het specifiek *eigene* van een belang niet. Kennelijk is het voor deze politicologen niet zo moeilijk vast te stellen dat iemand in de politiek met de belangen van hemzelf rekent, of dat hij let op andere aspecten van hemzelf danwel de belangen van anderen, of dat zijn gedrag in een neutraal tussengebied moet worden geplaatst. In de filosofie wordt echter beweerd dat de begripsvorming hier onlosmakelijk verbonden is met een identificatieprobleem: Hoe distilleren we iemands eigenbelang uit zijn gedragingen, motieven, beweringen of manifeste voorkeuren (Lewin 1991: 9-16)? Het begin van een antwoord op deze vraag wordt gevonden in een aanvullende afbakening van het zelf/de persoonlijkheid. Men zoekt te formuleren wat een optimale realisering van eigenbelang is. Dit optimum kan mede fungeren als criterium voor empirisch onderzoek naar vormen en gradaties van politiek egoïsme (maar ook als vertrekpunt voor kritiek op politiek paternalisme, wat iets heel anders is). Ik beperk me tot het werk van Geuss en Parfit. De eerste maakt in zijn essay over de kritische theorie van de Frankfurters twee inzichten duidelijk (Geuss 1981). Ten eerste behoort een specifieke wens van het individu tot zijn eigenbelang als hij rationeel kan worden geïntegreerd in een coherente visie op zijn goede leven. Deze metawensen of uiteindelijke wensen worden wel tot het levensplan gerekend. Ten tweede is de bepaling van hetgeen centraal staat in iemands levensplan een idealisatie. Het werkelijke eigenbelang is de verzameling van persoonlijke wensen die wordt geuit met een toereikende kennis over zich-

zelf, de omgeving en de samenleving en/of onder redelijke voorwaarden, dat wil zeggen op basis van handelingsbekwaamheid en zonder geweld, dwang of achterstelling. Op grond hiervan zou men bij voorbeeld kunnen verdedigen dat het streven naar de primaire sociale goederen van Rawls (vrijheidsrechten, verwervingskansen, inkomen en vermogen alsmede de sociale bases van zelfrespect) in elk geval tot het eigenbelang behoort in de huidige ontwikkelde kapitalistische en liberale democratieën. Aldus valt de maximalisatie van welstand, een thans weer veelgehoorde uitleg van de *Homo Economicus*, onder het eigenbelang.

Volgens Parfit betekent het begrip eigenbelang dat een ieder maar één opperste rationele doel heeft, namelijk dat zijn levensloop voor hemzelf zo goed mogelijk is. Een ieder heeft derhalve de meeste redenen om te doen wat het beste is voor hemzelf. Een ieder is irrationeel als hij doet wat volgens zijn eigen geloofsopvattingen slecht is voor hemzelf, maar is rationeel als hij zijn verwachte baten maximaliseert. Een complicatie is echter dat er ten minste drie concepties van het eigenbelang zijn:

- het hedonisme: wat het beste voor iemand zou zijn, is wat hem het meeste geluk zou verschaffen;
- de vervulling van wensen: wat het beste voor iemand zou zijn, is wat zijn wensen het best zou vervullen gedurende zijn hele leven, in het bijzonder de wensen over zijn eigen leven (de succestheorie);
- de objectieve lijst: het geheel van goede dingen, zoals de ontwikkeling van de eigen capaciteiten, kennis en het bewustzijn van ware schoonheid, minus het geheel van slechte dingen, zoals sadistisch genoeg, bedrogen worden of het verlies van vrijheid en waardigheid (Parfit 1985: 4, 493–502).

Verbindt men Geuss' ideale wensen met Parfits rationele doelen, dan lijkt de tweede conceptie de meest aangewezen. Mijn *materiële* definitie luidt dat het eigenbelang van een actor bestaat in een verzameling van vervulde of te vervullen wensen met betrekking tot het eigen leven van de actor, welke wensen stroken met metawensen, die worden gearticuleerd onder hypothetische condities ten aanzien van de vrije verwerving van zelfkennis.⁸ Ik geloof dat aan twee voorwaarden moet worden voldaan, wil er sprake kunnen zijn van een optimaal eigen streven naar eigenbelang. De natuurlijke voorwaarde is een zekere competentie of handelingsbekwaamheid. Deze is nodig om zowel het algemene levensplan te kunnen bepalen (de metawensen) als de bijzondere wensen in concrete omstandigheden (vgl. Buchanan en Block (1989) over de vitale belangen van minderjarigen, ouderen en geesteszieken). De maatschappelijke voorwaarde is een zodanig liberale inrichting van de samenleving, dat mensen

hun leven van binnenuit kunnen leven, dat wil zeggen in overeenstemming met hun authentieke geloof over het waardevolle in het leven, en dat zij vrij zijn om hun geloof te onderzoeken en te herzien in het licht van welke culturele informatie, voorbeelden en argumenten dan ook (Kymlicka 1989: 9–13, 1990: 202–204).

De werkelijke politieke wereld (het Binnenhof enzovoort) is meestal niet optimaal wat betreft ontdekking van, streven naar en realisering van individueel eigenbelang. Toch maken we in die wereld een wetenschappelijk of praktisch onderscheid tussen egoïsten en niet-egoïsten. De filosofische aanspraak is niet dat zo'n onderscheid altijd onbetrouwbaar of kostbaar is, maar dat het op een of andere manier teruggaat tot een elementair inzicht in metawensen. Ik ga ervan uit dat mijn materiële definitie en de eerder genoemde formele definitie van eigenbelang naast elkaar kunnen worden gebruikt (in paragraaf 6 wordt het contrast tussen eigenbelang enerzijds en altruïsme en moralisme anderzijds verder toegelicht). Verder neem ik met Barry aan dat de vergroting van de kans op vervulling van essentiële verlangens een eigenbelang van hogere orde is. En met Held neem ik aan dat de behartiging van het eigenbelang in een humane wereld met prudente, wederzijdse onverschilligheid naast gematigde relatieve schaarste, getemperde ongelijkheid en waardenpluralisme samengaat met een bepaalde verbale verdediging van het eigen optreden ten opzichte van derden. Zulke rationalisatie of rechtvaardiging ontbreekt in een hobbesiaanse wereld met naakt eigenbelang. Overigens zullen in beide moderne werelden de particuliere concepties van het eigenbelang nogal heterogeen zijn. Ten slotte wijs ik nog op termen als objectief, gevestigd of positioneel belang. Hiermee wordt aangegeven dat de positie of rol van de politieke actor in een of andere macrostructuur systematisch bepaalde (meta)wensen op het subjectieve microniveau opwekt en stabiliseert. Als dit mechanisme werkzaam is en bij voorbeeld alle leiders van vakbonden met het oog op ledenwinst een werkgelegenheidsbeleid zullen eisen, dan leidt dit op zichzelf tot enige vermindering van de genoemde heterogeniteit.⁹

Er is een aantal bezwaren in te brengen tegen een theorie die uitgaat van het egoïstische handelen van het individu. Parfits studie is thans de beste formulering en kritische bespreking van deze bezwaren (Lock 1985, 1988). Deze bezwaren zijn zo algemeen geldig, dat een specificatie van het politieke eigenbelang op deze plaats nog niet nodig is. Ten eerste is het mogelijk dat iemand die zijn eigenbelang nastreeft in het algemeen minder effectief is dan wanneer hij een andere neiging zou hebben. Dit is een vorm van individuele contrafinaliteit, die bij voorbeeld speelt in het geval van onbeheersbare genoegens met een inherente spontaniteit.¹⁰

Ten tweede is het mogelijk dat, als alle individuen succesvol zijn in het nastreven van hun eigenbelang, hun doeleinden slechter worden gerealiseerd dan wanneer niemand zo zou hebben gehandeld. Dit is een vorm van collectieve suboptimaliteit die speelt in geval van het vraagstuk van collectieve handeling, bij voorbeeld een Prisoner's Dilemma Game (vgl. Elster 1989b: 25). Ten derde is het mogelijk dat een egoïst vanwege zijn 'afwijking ten gunste van zichzelf' handelt met verwaarlozing van welke kosten voor anderen dan ook. Een nadere specificatie van zulke kosten kan uitwijzen dat deze handelwijze in strijd is met de voorschriften van de moraal, zoals een christelijke, utilitaristische of kantiaanse moraal. Ten vierde is het mogelijk dat het individu huidige doelen heeft – en wenst te hebben – die niet-egoïstisch zijn. Het kan patronen van betrokkenheid volgen, bij voorbeeld bij de belangen van anderen (familie, vrienden), bij waarden in de gemeenschap, of bij artistieke of wetenschappelijke prestaties. Parfit werkt dit vierde bezwaar uit, want ook het huidige-doelbegrip van rationaliteit heeft drie varianten:

- wat het meest redelijk is om te doen voor ieder van ons, is wat het beste zou zijn om huidige wensen te vervullen;
- wat het meest redelijk is om te doen voor ieder van ons, is niet wat ieder feitelijk wenst, maar zou wensen als hij een geïdealiseerde procedure van beraad zou hebben gevolgd – als hij de relevante feiten zou kennen, helder zou denken en niet gehinderd zou worden door storende invloeden;
- wat het meest redelijk is om te doen voor ieder van ons, is wat het beste zou zijn om intrinsiek rationele wensen te vervullen (Parfit 1985: 117–120, 464–468).

Het voordeel van al deze concepties van rationale verwezenlijking van actuele doelen ten opzichte van het begrip eigenbelang is dat men het bestaande pluralisme van doelen in de samenleving erkent als een veelvoud van rationele doelen (Kagan 1986; Parfit 1986: 843–846). Het vijfde en laatste bezwaar is dat een fout beeld wordt gegeven van de zin van toekomstgerichtheid.¹¹

Voor mijn betoog is het belangrijkste punt van Parfit dat hij zowel de positieve als de normatieve betekenis van het eigenbelang relateert. Positief beschouwd, is het conceptueel en empirisch mogelijk dat (politieke) actoren met diverse gradaties van rationaliteit andere doelen hebben dan hun eigenbelang, dat de welvaart die zij zich ten doel stellen niet samenvalt met hun eigenbelang, en dat ze regels volgen, bij voorbeeld wetten, die in strijd zijn met het eigenbelang. Evenzo is het denkbaar dat iemands eigenbelang wel hetzelfde is als, of correspondeert met, instrumentele rationaliteit, nutsmaximalisatie of regelgeleid handelen, doch

ten koste gaat van collectieve of publieke, de gehele politieke gemeenschap omvattende optimaliteit.¹²

Normatief beschouwd, kan niet bij voorbaat worden gesteld dat individueel egoïsme of groepsegoïsme sociaal wenselijk of sociaal onwenselijk is. Hetzelfde geldt voor elke afwijking van zulk egoïsme. De legitimering van de bevordering van een smithiaans mechanisme van de Onzichtbare Hand of de ontmoediging van een hobbesiaans mechanisme van het Dilemma der Gevangenen vergt steeds weer een nadere argumentatie over concrete gevallen waarin respectievelijk nauwe samenwerking onwenselijk is of wenselijk. Bezien vanuit het gezichtspunt van een consequentialistische ethische theorie, hangt dit alles in sterke mate af van de inhoud der legitieme maatschappelijke doeleinden (bij voorbeeld beginselen van rechtvaardigheid, verankerd in een grondwet), de beoordeling van collectieve of publieke suboptimaliteit en optimaliteit, en de effecten van specifieke verschijningsvormen van (politiek) egoïstisch gedrag op deze optimaliteit. De toepassing van dit consequentialisme op het geval van de Zuiditaliaanse maffia leert ons dat het individuele en collectieve egoïsme, het opportunisme en het welbegrepen eigenbelang bij de handhaving van erecodes en wederzijds vertrouwen in eigen kring in strijd zijn met het algemeen belang: 'sky-high murder rates, higher transaction costs, lower incentives for technological innovation other than 'military' innovation, migration of the best human capital, higher cheating rates, poorer quality of goods and services' (Gambetta 1988b: 173).¹³ Een dergelijke toepassing op de Nederlandse politiek moet ons leren welke maatschappelijke voor- en nadelen gemoeid zijn met welk individueel of collectief egoïsme van ondernemers in kartel, sociale partners, automobilisten, vissers, institutionele beleggers, kiezers, universitaire bestuurders, ongeorganiseerde werklozen, lobbyisten en al die andere spraakmakende personen en organen.

Het bovenstaande is een pleidooi om begrippen als behartiging van eigenbelang, instrumenteel-rationeel handelen, economiserend handelen (kostenminimalisatie) ofwel nutsmaximalisatie, collectief-rationeel handelen, legaal handelen en sociaal-wenselijk ofwel legitiem handelen niet te verwarren. Het laat onverlet dat er overlap bestaat tussen deze termen in het sociaal-wetenschappelijk taalgebruik, dat het werkelijke gedrag in de politiek gelijktijdig aan diverse criteria kan voldoen, en dat de historische verklaring van egoïsme, rationalisme, economisme, legalistisch instrumentalisme en vooruitgangs- en maakbaarheids geloof vaak de verklaring van een en dezelfde samenleving, cultuur of staat betreft. Dit is een herhaling van de les van Hennipman (1945).

3. Het economisch imperialisme

Dezelfde Hennisman was zijn tijd vooruit met zijn demonstratie van het formele of indifferente welvaartsbegrip. Daarmee bedoelt hij dat de economische theorie in positieve of normatieve zin zich heeft losgemaakt van de *Homo Economicus* en van het egoïsme. De economist kiest een uiterst algemene benadering van menselijke doeleinden, gekenmerkt door de beperking van de relatieve schaarste en een minimale opvatting over optimaliserend handelen. Hij kan vele menselijke doeleinden in de welvaartsfunctie van het individu opnemen, zoals bemoeizuchtige, altruïstische en externe voorkeuren (over de maatschappelijke omgeving in het algemeen, zoals over individualisering). Hij kan het economisch aspect van allerlei intentionele gedragingen in de analyse betrekken: mededinging op de markt naast fysieke samenwerking, ascese naast consumptie, politieke pressie in het kader van surplusmaximalisatie naast politiek protest tegen grove onrechtmatigheid. En hij kan de economie van de psychologie scheiden, door een onderscheid aan te brengen tussen de regulerende motieven van de deelnemers aan het ruilverkeer en hun uiteindelijke motieven. In navolging van Wicksteed (1910), stelt Hennisman dat het regulerend motief, welk het onderhandelingsgedrag op de markt bepaalt, in het teken staat van non-Tuïsme, een onverschilligheid ten aanzien van de doelen van de tegenpartij waarmee men zaken doet. Een non-Tuïstische ondernemer streeft bij voorbeeld naar een zo groot mogelijke winst of omzet, en deze endogene motivering is relevant voor de verklaring van acties en reacties binnen een marktform en de gevolgen van zulke interactie voor de prijzen en hoeveelheden. Het uiteindelijk motief behoeft helemaal niet zelfzuchtig te zijn. De non-Tuïstische ondernemer kan chauvinistische, paternalistische, imperialistische of andere ruime oogmerken hebben. Ook dit exogene en rijke motievencomplex kan relevant zijn, zoals Robbins heeft ingezien: 'The influence of the Reformation made no change in the forces of gravity. But it certainly must have changed the demand for fish on Fridays'.¹⁴ Het complex zelf is een sociologisch en psychologisch explanandum (vgl. Steedman 1989: hfdst. 10 en Lutz en Lux 1988: 54-59).

Maar heeft de naoorlogse politieke economie zich gehouden aan het methodologisch voorschrift van het formele welvaartsbegrip? Zijn alle commentatoren die wijzen op de verbreiding van het economische mensbeeld van de zelfzuchtige en materialistische berekening verblind? Het antwoord is drieledig. Ten eerste kan worden volgehouden dat de maatschappelijke-besluitvormingstheorie, de *Social Choice* van Arrow en Sen, inderdaad steunt op een leeg en amorf begrip van voorkeuren. Arrow

zelf maakt een onderscheid tussen smaakoordelen en waarden in de democratische politiek. Sen ziet een verschil tussen het belang (wat is het beste voor mij?) en het oordeel (wat is het beste voor mijn politieke gemeenschap?) enerzijds en publieke besluitvorming (wat te doen als gemeenschappelijke politiek?) en dito oordeelsvorming (wat is het gemeenschappelijke goede?) anderzijds. Beiden geven toe dat de maatschappelijke-besluitvormingstheorie te formalistisch is en te statisch. Ze staat te veel substantiële interpretaties van diverse theorema's en paradoxen toe. Ze negeert het politieke proces van zingeving, beraad en transformatie van inzichten en voorkeuren, afgezien dan van het aspect van manipulatie van voorkeuren (Elster en Hylland 1986).

Ten tweede kan gemakkelijk worden aangetoond dat het werk van de grondlegger van de Public Choice school, *James Buchanan*, eerder op verwarring wijst dan op een ondubbelzinnige en standvastige verdediging van de politieke actor als een egoïst in een apart institutioneel kader. De jonge Buchanan beroept zich op Wicksteeds non-Tuïsme. Een politieke actor stelt in het proces van politieke consensusvorming, coalitievorming en stemgedrag, met alle fasen die transactiekosten opwekken (het zoeken van medestanders en tegenstanders, het onderhandelen, het maken van een afspraak, het nakomen van een afspraak), slechts belang in de doelen van de ander voorzover informatie daarover strekt tot een meer voordelige afloop van de politieke strijd. Politieke actoren zijn kwaadwillig noch welwillend, doch gericht op zichzelf en hun eigen welvaart. Een oriëntatie op het algemeen belang is afwezig. Maar de oude Buchanan komt met nuanceringsen (vgl. Buchanan en Tullock (1962) en Buchanan (1979) met Brennan en Buchanan 1985). Hij beweert dat het egoïsme relevant is voor de abstracte en voorspellende economische theorie, bij voorbeeld de theorie van de feilen van de markt, maar niet voor de logische economische theorie of de behavioristische algemene theorie. Thans heet het dat in de postconstitutionele politiek allerlei vormen van niet-egoïsme voorkomen, aangenomen dat er een kritische massa van berekenende altruïsten is en dat de zoekers van politieke macht niet al te bemoeizuchtig zijn. Hier moet de abstracte en voorspellende theorie worden bijgesteld. In een poging daartoe stelt Buchanan dat een grondwettelijke grondhouding en procedurele redelijkheid twee politieke deugden zijn die essentieel zijn voor de stabiliteit van een liberale democratie. Hij schijnt thans zelfs te erkennen dat de standaard Public Choice geen afdoende verklaring heeft voor de steun van beroepspolitici aan de dereguleringsbeweging van de jaren tachtig. Hij komt op de propfen met een these over symbolisch of romantisch kiezersgedrag, een soort van illusoir handelen (stemmen op iets wat je eigenlijk niet wil

om je geweten te sussen) die in een grote-groepcontext zonder directe band tussen beslissen-betalen-krijgen-genieten wordt opgewekt (Brennan en Buchanan 1984). Hij nadert hier de pessimistische opvatting van Schumpeter over de kinderlijkheid, primitiviteit, sentimentaliteit en impulsiviteit van de kiezer in de hedendaagse massademocratie. Hij houdt echter vast aan de veronderstelling van rationeel egoïsme als de beste beschrijving van de deelnemer aan de constitutionele politiek en als de beste voorstelling van de wereld van deze deelnemer, die immers regels maakt voor de lange termijn en het slechtste geval. De 'constitutionele economie', Buchanans variant van de normatieve economische theorie, geeft geen empirische evidentie over de werkelijke rol van het eigenbelang in de dagelijkse politiek maar over de algemene visie daarop van de burgers op momenten van grondwettelijke inrichting of hervorming van de samenleving, zoals de huidige overgang van communisme naar kapitalisme (Buchanan 1991a, 1991b).

Ten derde is er het *economisch imperialisme*. De economische methode is de combinatie van spaarzaamheid (simpele en minimale gedragsveronderstellingen), formalisme, evenwichtsdenken, methodologisch individualisme, subjectivisme, rationalisme (instrumentele rationaliteit, optimaliserend handelen op basis van consistentie, informatie en marginalistische calculatie), stabiele voorkeuren en egoïstische belangenbehartiging. Met het economisch imperialisme wordt een naoorlogs proces van sociaal-wetenschappelijke evolutie bedoeld waarin deze economische methode doordringt tot de politicologie, de culturele antropologie, de psychologie en de rechtsgeleerdheid, en min of meer geleidelijk andere methoden in zulke sociale wetenschappen verdrijft, wanneer en omdat zij superieur blijkt te zijn als plausibele wijze van beschrijving, verklaring en voorspelling (Hirshleifer 1985; Radnitzky en Bernholz 1987; Schäfer en Wehrt 1989; Lindenberg 1990; Swedberg 1990).¹⁵ In theorie is de door schaarste opgewekte nutsmaximalisatie wezenlijk voor het economisch imperialisme, maar in de praktijk is er een sterke tendentie tot specificatie van het welvaartsbegrip in termen van (politiek) egoïsme. Die is dan ook een terugkerend thema in het debat over de houdbaarheid van de 'marktvisie' op de representatieve democratie.

In de retorische verdediging van de economische methode, alias de theorie van de rationele keuze, symboliseert de gedragsveronderstelling van het eigenbelang de aanvaarding van de natuurwetenschappelijke benadering, de flinkheid, het mechanisme, het voluntarisme en de harde, antimetafysische (antireligieuze, anti-ideologische, antiromantische) waarheid. Maar ze symboliseert eveneens de afwijzing van de cultuurwetenschappelijke benadering, de softheid, het organisme, het structuralistische

en antihumanistische determinisme, en de onderschikking van de sociale wetenschappen aan een metafysisch stelsel. De premisse van het op materiële of schaarse middelen gerichte en structureel bepaalde eigenbelang fungeert als het principe van de *sociale zwaartekracht*: 'Laten we elkaar niet voor de gek houden. Als we willen weten hoe een bureaucratie werkt, een markt, een politieke democratie, een geordende gemeenschap of welke organisatievorm dan ook, dan moeten we uitgaan van de universele, want natuurlijke, ervaring en hardvochtige doch getoetste redenering dat mensen de behartiging van hun belangen nastreven. Dat is het uitgangspunt voor elke interessante, alsmede accurate beschrijving en elke gedetermineerde en adequate verklaring of voorspelling. En dat uitgangspunt geldt de studie van de werking van menselijke organisatie, maar evenzeer het ontstaan, het voortbestaan en de verandering ervan. De rest is een residu van affectie, instinct, traditie, religie, abstracte rede, moraliteit, rechtsbewustzijn en solidarisme (een geheel van gemeenschappelijke gedragsregels), dat overbodig is, oppervlakkig, bijkomstig, afgeleid, bovenbouw, of welk woord men maar wil bedenken voor een secundaire sociaal-wetenschappelijke zienswijze. Het belang van individuen en groepen is de hoofdzaak (de beslissende reële en autonome factor), de rest is bijzaak'. Uit dit retorische argument volgen twee politieke conclusies. De eerste is dat coördinatie in de ruimste betekenis stabiel en efficiënter is wanneer en omdat ze steunt op wederzijds welbegrepen eigenbelang dan op iets anders, zoals een gedeelde emotie of ethische stelregel. De tweede conclusie raakt de academische politiek. Een zichzelf respecterende en opwaarts mobiele beoefenaar van de politieke wetenschap moet hard zijn en gaat dus in de analyse van de politieke drijfveer van het eigenbelang uit, waar de zachte aanhanger van de politieke geschiedenis of sociologie een lagere academische status heeft, wat te maken heeft met zijn diepste irrationele belangstelling voor de zachte kant van de politiek (March en Olsen: 39-52; Righart 1990). Aan die kant bevinden zich de routines, woorden, concepties, ideeën, opinies, gevoelens, waarnemings- en redeneringsfouten, vooroordelen, zinsbegoochelingen, illusies, mythen, rituelen, ficties, neuroses en al die andere details die voor de journalist, de archivaris, de intellectueel, de wijsgeer, de bestuurskundige en de applaus zoekende expert in de massamedia gereserveerd zijn. Althans in de ogen van de harde politieke-wetenschapsman.

Is deze voorstelling van politicologische zaken te gechargeerd of te zeer gefixeerd op Nederland? Ik denk het niet.¹⁶ Mueller, de schrijver van het beste leerboek over de economische theorie der politiek, stelt dat deze theorie uitgaat van rationeel egoïsme. Als onder druk van allerlei falsificaties en tegenstrijdigheden iets aan deze premisse moet worden ver-

anderd, dan ligt het volgens hem eerder voor de hand om de idee van rationaliteit te vervangen door denkbeelden over genetische code, leergedrag, socialisatie en bekrachtiging, dan om de idee van zelfzucht op te geven. Binnen de economische theorie der politiek bestaan de gezaghebbende Chicago-school van Stigler en de mandevilleaanse stroming van Tullock en Tollison. Deze zien de politiek als een reusachtig herverdelingsspel tussen egoïstische, zelfs afgunstige groepen van zoekers van welstand, waarin ideologisch bepaald gedrag een vorm van opportunisme is (Stigler 1988; Tullock 1983, 1986, 1988; Mitchell 1989; Tollison 1989).¹⁷ De meest gerenommeerde politicometrist van Nederland, Van Winden, gaat uit van het eigenbelang van sociale klassen, zoals het collectieve belang van zelfstandigen en uitkeringsgerechtigden. De zorg voor de belangen van andere klassen, als die al bestaat, wordt toegeschreven aan aangeboren altruïsme, de op mobiliteit gebaseerde verwachting dat men van sociale positie gaat veranderen, de bezetting van veelvoudige sociale posities en dwangmatige pressie of structurele noodzaak (Van Winden 1987). In een onlangs bezorgde bundel schetst ook Mansbridge de zegetocht van het rationele egoïsme door de naoorlogse politicologie. Ze merkt op dat in haar bundel vooraanstaande auteurs aan het woord komen die niettemin als dissident door het leven gaan omdat zij de methodologische en newtonse imperatief van het eigenbelang verwerpen: Sen, Elster, Jencks, Frank, Margolis e tutti quanti (Mansbridge 1990, hfdst. 1). Reichs bundel over de miskende relevantie van algemene politieke ideeën heeft dezelfde teneur (Reich 1988).

4. De geschiedenis van het idee van eigenbelang

Het is bekend dat de veronderstelling van egoïstische nutsmaximalisatie in de politiek teruggaat tot James Mills *Essay on Government* (1820), een opstel over de maximalisatie van het maatschappelijke nut in een stelsel met korte regeerperioden, centrale kiezers uit de middenklasse, druk van het electoraat op de volksvertegenwoordiging en druk van deze vertegenwoordiging op de uitvoerende macht. Maar in een reeks fraaie studies heeft Hirschman laten zien dat het idee van economisch en gevestigd eigenbelang als sociale zwaartekracht de een na laatste fase is in een langere dogmengeschiedenis, welke bij Machiavelli en Hobbes begint. Ik vat Hirschmans betoog als volgt samen (Hirschman 1977, 1986, 1989).¹⁸

Het begrip belang (*intérêt*, interest, interesse) komt in de zestiende eeuw op in Europa, zij het met een wisselende inhoud. Het duidt op het streven naar zelfbehoud, zelfvergroting, eer, glorie, zelfrespect, een

leven na de dood, en, uiteraard, economisch voordeel. Het is driemaal gelanceerd als een *eufemisme*. Eenmaal, toen de term belang al in de late middeleeuwen werd gebezigd om de vraag naar rente op leningen tot een respectabele praktijk der crediteuren te maken (belang als morele verdienste). Een tweede maal, toen Machiavelli en de hertog van Rohan de term invoerden om de instrumentele betekenis van wreedheid, leugenachtigheid en verraad voor het behoud van de staatsmacht van de vorst te laten zien. Het belang van de soevereine heerser bood hem enerzijds het morele voorrecht om geen enkele schuld te voelen (belang als gevoelloosheid) en anderzijds de bijzondere morele plicht geen andere particuliere norm na te leven dan die welke uit zijn welbegrepen belang op lange termijn voortvloeit (belang als immoraliteit). Een derde maal, toen Smith het belang bij welstand en prudente berekening in de plaats bracht van termen als genot van weelde, hebzucht en de liefde voor gewin. Het geldelijke en materiële belang bood, in de visie van de Schotse Verlichting, een psychisch tegenwicht tegen gewelddadige, weerspannige en chaotische hartstochten (belang als welbegrepen realisering van het eigen levensplan), een alternatief in handen van de klasse van economisch actieven in het kapitalisme voor zowel het christelijke ideaal van de riddelijkheid als het republikeins-humanistische ideaal van de openbare burgerlijkheid uit de Renaissance, en een institutionele voorwaarde voor zo groot mogelijke maatschappelijke rijkdom. De gedragsmotiverende werking van het belang werd dus verklaard en verdedigd in termen van persoonlijke, collectieve en nationale voordelen. Het belang werd gezien als reële factor, dat wil zeggen, als onafhankelijke motivatie, en als autonome factor, dat wil zeggen, niet-reduceerbaar tot iets anders dan optimalisatie.¹⁹

De moderne visie op het belang had volgens Hirschman een *microfundering* in het beeld van de verlichte burger, maar blonk ook uit door een dubbele *macrotheorie*. Eerst kwam de Montesquieu-Steuart-doctrine, volgens welke de behartiging van het belang op de markt naar binnenlandse vrede in een handelssamenleving voert. Aan de ene kant vermindert de wil van de burgers om agressief te worden, aan de andere kant vermindert de capaciteit van de staat om zich despotisch te dragen. Deze doctrine klinkt later door in Saint-Simons technocratische conceptie van politiek als het beheer der dingen, Marx' these van de afstervende staat en de liberale of neoklassieke visie op de volkomen markt als het domein van de afwezigheid van macht, meer precies van persoonlijke machtsuitoefening, discriminatie, hiërarchie, onderschikking van de arbeid of overheersing door producenten (Bowles en Gintis 1990). De doctrine over de politieke gevolgen van het belang op macroniveau be-

treft een bedoeld maar niet-gerealiseerd gevolg, bezien in het licht van de Franse revolutie, de napoleontische oorlogen en de negentiende-eeuwse klassenstrijd. Adam Smiths' mechanisme van de Onzichtbare Hand, de tweede macrotheorie, is een doctrine over de economische gevolgen van het belang op macroniveau, namelijk de efficiënte allocatie via de vrije markt. Het betreft een onbedoeld doch gerealiseerd gevolg, als men kijkt naar de economische groei van het moderne kapitalisme in de perioden 1820-1870 en 1870-1914.²⁰ Ziet men af van de verschillen tussen beide doctrines, dan ontstaat het idee van het belang als grondslag van de constitutie en de klassenharmonie van, respectievelijk in, een burgerlijke samenleving (de verzoening der belangen) en van beschaving en vooruitgang, de gestadig toenemende realisering en kwaliteitsverhoging van belangen. Dit idyllische, ooit victoriaanse beeld wordt vervolgens verstoord door de aanvallen op de conceptie van het belang van de zijde der romantici (de conservatieve of socialistische kritiek op de alomtegenwoordigheid van ruil- en contractverhoudingen) en de aanhangers van de these van kapitalistische zelfvernietiging, van Marx en Schumpeter tot Polanyi en Hirsch. Hoe dit ook zij, het economisch imperialisme sedert 1945 impliceert een eerherstel van het eigenbelang. De academische wedergeboorte van deze *Homo Economicus* hangt misschien samen met de verdwijning van de romantische politiek na de totalitaristische verschrikking; de normalisering van de pluralistische massademocratie met vrijgevochten burgers, zelfverzekerde pressiegroepen, geavanceerde communicatiemedia en als vanzelfsprekend terugkerende verkiezingen, alsmede de gebleken overlevingskracht van het kapitalisme in de gemengde volkshuishoudingen in het Westen. Maar dit is een gissing.

5. Het nieuwe institutionalisme

Het economisch imperialisme is volgens Hirschman nochtans het voorlaatste stadium van de ideeëngeschiedenis, want in het huidige stadium zou sprake zijn van een *verwatering* van de hele conceptie van het eigenbelang. Wie dit te somber vindt klinken, mag ook spreken van een verrijking (Hennipman 1981: 146). Ikzelf prefereer de term verzachting.

In de eerste plaats is er *formalisering* van de inhoud van het begrip belang in de neoklassieke economische theorie. Daarmee wordt modellering van niet-egoïstisch gedrag mogelijk, maar groeit ook de verleiding om factoren die niet overwegend economisch zijn, zoals de intrinsieke waarde van politieke deelname, in ruime individuele nutsfuncties op te nemen. Dit leidt gemakkelijk tot tautologische of steriele formulering van indi-

viduele voorkeuren of individuele welvaart (Ng 1983: hfdst. 2; Etzioni 1988: hfdst. 2, 3). De tautologie is een omstreden of verwarringzaaiende uitspraak in een wetenschap die als geen andere de invloed van Popper heeft ondergaan. De steriliteit is een gevaar voor een wetenschap die zo graag beleidsgericht of praktisch wil zijn, wenst bij te dragen tot rationalisering en zingeving, en ook dominant is geworden in onze cultuur.

In de tweede plaats zijn er de weerbarstige vraagstukken aangaande de toetsing van het idee van *welbegrepen* eigenbelang (de liberale formule) of van *werkelijk* belang als alternatief voor vals bewustzijn (de marxistische formule), een idee dat eigenlijk onvermijdelijk is in de seculiere, meer of minder sceptische, anticlericale, antireligieuze of politieke, sociale wetenschappen (Goldie 1989). Ik verwijs hier naar de moderne, vooral psychologische literatuur over de verstoringen in de handelingscompetentie, het oordeelsvermogen (het vermogen tot verwerving en verwerking van informatie), de wilskracht en het leervermogen, een literatuur op subintentioneel gebied waarin men de optimistische premissen omtrent volledige of optimale informatie, rationaliteit, (verwachte) nutsmaximalisatie en soevereiniteit van het individu niet zondermeer aanvaardt. Hirschman merkt overigens terecht op dat het aantonen van een feitelijk en positief verband tussen rationele belangenbehartiging en instinct, ethos of affectie, de wederzijdse bekrachtiging of complementariteit, zoals die voorkomt bij de zwoegende protestant van Weber, de entrepreneur van Schumpeter en de dierlijke geest van Keynes, de economische theorie nauwelijks in moeilijkheden brengt en zelfs spoort met Smiths' vermenging van het belang met de passie.

In de derde plaats is er een streven naar erkenning van complexiteit, institutionele bepaaldheid en variëteit in de huidige economische gedragstheorie. Men pendelt heen en weer tussen uitgebreide nutsfuncties, omvattende waarderingsstructuren, tweevoudige mensbeelden (privaat en publiek, individualistisch en collectivistisch, smaak en waarde, dagelijkse en kritische voorkeur), subjecten met veelvoudige voorkeursordeningen (bij voorbeeld metavoorkeuren), contextgebonden gedragsveronderstellingen en dynamische doeleinden (Nozick 1981: hfdst. 5; Elster 1986b; Kolm 1986; Levi 1986: hfdst. 5; Mansbridge, hfdst. 16).²¹ Deze literatuur is mede opgekomen in wisselwerking met de experimentele economie (Vernon Smith, Charles Plott, Alvin Roth en anderen) en van de normatieve economie, met haar belangstelling voor het elementaire welzijn: de primaire sociale goederen van Rawls, de fundamentele uitgebreide voorkeuren van Harsanyi en Kolm, de evolutionaire nutsvormen van Hayek en Hardin, de constitutionele interessen van Buchanan en Gauthier, en de basisbehoeften en Braybrooke en Penz.

Wat betekent deze derde verwatering van de conceptie van het eigenbelang onder politieke economen nu precies? Ze betekent een afscheid van monointentionele reductie, exogeenverklaring van belangrijke factoren en institutionele vacua. Ze betekent ook een convergentie van de neoklassieke economie in de richting van de sociologie, de psychologie, de ethiek en het recht, ja, haar terugkeer naar de aloude 'moral sciences'. Er verschijnen tegenwoordig allerlei studies op het gebied van het neoklassiek institutionalisme: Williamson (1985), Hodgson (1988), Bromley (1989), Elster (1989b), Rowe (1989), Eggertson (1990) en North (1990). Daarin worden instellingen als de staat en het eigendomsrecht voorwerp van economische analyse, de zogeheten endogenisering. Er bestaat een wederkeer van het evolutionisme en een herrijzenis van Schumpeter, compleet met vele nieuwe tijdschriften. Kortom, de nieuwe politieke economie begint de *institutes* in de geschiedenis serieus te nemen (Alt en Shepsle 1990; Friedland en Robertson 1990; Hechter, Opp en Wippler 1990).²²

Vanwaar dit nieuwe institutionalisme? Het is te zien als het beste antwoord op het feit dat de harde economische benadering vastloopt op bepaalde *anomalieën*. Op grond van een secundaire analyse van zo'n tweehonderd studies over zeventien landen velt Lewin het harde oordeel dat de Public Choice over de hele linie weerlegd is. Het is gewoon niet waar dat kiezers primair belangstellen in hun portemonnaie, dat politici de economie manipuleren met het oog op stemmenwinst en dat ambtenaren hun budget maximaliseren. North beweert dat de speltheorie geen goede verklaring geeft voor het bestaan van samenwerking tussen spelers die elkaar zelden ontmoeten, elkaars verleden niet kennen en een grote groep vormen (North 1990: 12-13; vgl. Frohlich 1990). Andere auteurs, zoals Etzioni, Frank en Mansbridge, zijn concreter. Ze noemen de onverklaardheid van terugzending van verloren portefeuilles, fooien in restaurants, donatie van beenmerg aan vreemden en vrijwillige besparingen in de private sfeer; van massale opkomst bij verkiezingen, betaling voor publieke televisie, eerlijke opgaaf van het belastbaar inkomen, billijkheidsnoties op de arbeidsmarkt en vele andere institutionele markten, en morele, expressieve gerichtheid op het algemene belang bij volksvertegenwoordigers en actieve burgers in de publieke sfeer; en van ongedwongen en onbetaalde samenwerking bij (eenmalige) Prisoner's Dilemma Games in de experimentele sfeer (Etzioni 1988: 51-66; Frank 1988: 41, 254; Mansbridge, 1990: 14-19; vgl. Helms en Keilany 1991).²³

Het is zeer opmerkelijk dat vele neoinstitutionalisten vasthouden aan het idee van hardheid (welke factor biedt een zo gedetermineerd en adequaat mogelijke verklaring of voorspelling?), maar dit idee thans een an-

dere inhoud geven. Ze sluiten namelijk niet meer uit dat de harde factor in de economische of politieke orde bestaat in een genetische code, een emotie, een norm of een ideologie die werkelijk of zelfs uniek is (een onafhankelijke motiverende kracht) en die autonoom is, wat niet kan worden herleid tot optimale individuele of collectieve welvaart. Een illustratie hiervan is de door Fruin en Huizinga naar voren gehaalde be-daarde burgerlijkheid van de Nederlander. Tot deze traditie behoort ook de politieke tolerantie. Elders heb ik geprobeerd te laten zien dat deze tolerantie afwijkt van het hooggestemde en steeds ambitieuzere liberale ideaal, dat in onze tijd de positieve actie omvat. Niettemin is de regel van verdraagzaamheid een harde factor in de zachte Nederlandse politiek (De Beus 1990a: 60-62; Righart 1990).

6. Hoe zijn de motieven gemengd?

Op het traject dat loopt van individuele besluitvorming naar maatschappelijke ontwikkeling en van de (on)bedoelde gevolgen van maatschappelijke interactie naar de voorwaarden voor individuele besluitvorming, begint en eindigt de economisch imperialist met een variant van egoïsme. De nieuwe institutionalist begint ergens anders of hij eindigt ergens anders. En dat andere is dan een variant van regelgeleid handelen. Het is goed voor de ontwikkeling van de sociale wetenschappen dat de nieuwe institutionalisten laten zien dat zij de anomalieën uit de economische benadering op een wetenschappelijk controleerbare manier kunnen opheffen. Ik wijs op de speltheoretische schets van de spontane, organische ontwikkeling van sociale spelregels als de oplossing van interdependentieproblemen tussen strategisch-rationele individuen en groepen: evenwichtsheppende conventies, sociale normen, ethische stelregels of rechtsregels op het gebied van coördinatie, onderhandeling, samenwerking en verdeling. Dit is het zogeheten Hayek-program, dat begonnen is met *The Emergence of Norms* (1977) van Edna Ullmann-Margalit en is voortgezet door Schotter, Sugden en vele anderen, dat bij ons door Den Hartogh (1985), De Swaan (1989) en De Beus (1989: hfdst. III) in praktijk is gebracht, en dat een verrukkelijke staat van exactheid, controversie en verwarring heeft teweeggebracht.²⁴ Ik wijs ook op Boudons ambitieuze poging om een methodologisch-individualistische verklaring te geven voor het fenomeen ideologie (Boudon 1989).²⁵

Maar in het licht van wat bekend is over conservatisme is het onvermijdelijk dat er een reactie komt (Kuran 1988). Economische imperialisten of daarmee verwante geesten zullen zo lang mogelijk vasthouden aan hun

premissen. En ze zullen eisen dat het institutionalisme met een superieure theorie komt die niettemin even spaarzaam is als de conventionele, meer neoklassieke theorie. Ik kan niet voorspellen hoe dit debat zal verlopen en welke posities tussen extreem economisme en extreem institutionalisme uiteindelijk zullen worden ingenomen (vgl. Mueller: hfdst. 18 over de strijd om de kiezersparadox en Coleman 1990: 1-23, 31-32 over de betreffende methodologie).²⁶ Maar één kwestie zal stellig centraal staan en is ook relevant voor de politicologie, namelijk de plaats van het eigenbelang in het *gemengde* motievencomplex van politieke actoren.

Aan de ene kant zijn er onderzoekers die de verwezenlijking van het eigenbelang als elementaire voorwaarde zien voor het streven naar, en de realisering van, welk ander doel dan ook. Zo sluit de historicus North zich aan bij die institutionalisten die van welstandsmaximalisatie uitgaan. Hij neemt aan dat elk ander doel een luxegoed is: 'The evidence we have with respect to ideologies, altruism, and self-imposed standards of conduct suggests that the trade-off between wealth and those other values is a negatively sloped function. That is, where the price to individuals of being able to express their own values and interests is low, they will loom large in the choices made; but where the price one pays for expressing one's own ideology, or norms, or preferences is extremely high, they will account much less for human behavior' (North 1990: 22). Aan de andere kant zijn er onderzoekers die het streven naar, en de realisering van, een of andere gemeenschappelijkheid als een elementaire voorwaarde zien voor de behartiging van welk eigenbelang dan ook. Zo stelt de filosoof Gauthier heel pregnant: 'Egoism, we shall find, succeeds for parametric choice but fails for strategic choice' (Gauthier 1984: 236). Hiermee geeft hij een programmatische uitdrukking aan zijn theorie, volgens welke iedere egoïstische deelname aan sociale interactie in een sociale orde een rationele onderwerping aan de beperkende principes van elementaire en onpartijdige rechtvaardigheid vooronderstelt. Dit zijn principes die uit een gedeeld besef van wederzijdse voordelen op langere termijn voortvloeien.²⁷

Ik vermoed dat Gauthier het gelijk aan zijn zijde heeft. Ten eerste loopt Norths empirische stelling vast op vele anomalieën, waaronder het zedelijke heroïsme in het dagelijkse leven en de afwezigheid van monomane welstandsmaximalisatie in primitieve samenlevingen en onder arme gezinnen in rijke landen (Akerlof 1984: 186-187). Ten tweede, en dit is belangrijker, miskent North de spanning tussen een eng mensbeeld en een ruime toepassing van het institutionalisme. De nieuwe institutionalist concentreert zich niet uitsluitend op de markt of de democratie, maar op de gehele maatschappelijke ordening, met inbegrip van alle stel-

sels, alias domeinen, figuraties, interactiepatronen, praktijken of spelen. Het is niet plausibel dat alle gedrag in een gemengde orde, die meer of minder stabiel en sociaal-optimaal is, direct of indirect voortkomt uit een en hetzelfde pure motief, bij voorbeeld welstandsmaximalisatie (Hodgson 1984: 85, 104-109, 1988: 157-191, 252-262). Precies om deze reden wordt in de oudere leer der openbare financiën, met haar leerstuk van de verdienstelijke consumptiegoederen, een onderscheid gemaakt tussen de uiting van private voorkeuren op het marktplein en de uiting van publieke voorkeuren op het democratische forum. Dit onderscheid is door de eerste generatie van de aanhangers van de economische theorie der politiek afgedaan als een vorm van schizofrenie, maar wordt thans opgewaardeerd door ouder wordende aartsvaders als Buchanan en de tweede generatie (Colm 1956; Musgrave 1959: 38; Meade 1973: 51-53; Brennan en Buchanan 1981: 57; Brennan en Lomasky 1983: 183-206; Head 1987: 11, 30-34; Sagoff 1988). Ik geloof dat alleen een theorie van de gemengde motivering uitzicht biedt op echte kennis over het gedrag in gemengde ordenen in de moderne burgerlijke samenleving.

Hieruit volgt onmiddellijk het echte probleem. Hoe zit de gemengde motivering, met inbegrip van het eigenbelang, precies in elkaar en wat verklaart deze *structuur*? Op deze vraag trachten auteurs als Margolis, Frank, Etzioni en Elster een antwoord te geven. Bij al deze nieuwlichters vervaagt Webers klassieke onderscheid tussen doelrationeel gedrag, affectief gedrag, traditioneel gedrag en waardenrationeel gedrag, evenwel zonder dat een nieuwe gezaghebbende indeling zichtbaar wordt. Margolis (1982) is een sleutelfiguur in het politiek-economische debat over het *altruïsme* (zie Phelps 1975; Hennipman 1981; Sugden 1982, 1984; Miller 1989, hfdst. 4; Meeks 1991). Het is duidelijk dat een altruïst iemand is die (I) zich identificeert met het welzijn van anderen, hetzij hun klaarblijkelijke voorkeuren, hetzij hun geobjectiveerde voorkeuren; (II) in zijn gedrag de ander als een doel ziet en niet als een middel om zijn enge eigenbelang te realiseren en (III) in zijn gedrag enige bereidheid om rechtstreeks persoonlijke offers te brengen tot uiting brengt. Maar de meningsverschillen openbaren zich vervolgens als het gaat om de modellering van een en ander. In de toonaangevende visie is de activiteit van verzorging of liefdadigheid een openbare activiteit (het welzijn van anderen als collectief goed), is het welzijn van de ander een positief gewaardeerd argument in de nutsfunctie van de donor die wordt gemaximaliseerd, en is de bijdrage van anderen een gegeven in de eigen besluitvorming over bijdragen. De dubbele implicatie hiervan is dat individuen *minder* geven als anderen *meer* geven, en dat de sociale politiek van de overheid in de vorm van reële of geldelijke overdrachten kan worden

uitgelegd als een uitweg uit een Prisoner's Dilemma tussen altruïstische donoren. Dit idee van berekenend altruïsme is niet toereikend om het bestaan van een vrijwillige sector te verklaren. Vandaar dat er alternatieven zijn ontwikkeld, zoals de ideeën van kantiaans altruïsme en van reciprociteit. De kantiaan kiest een bepaald contributieniveau voor elk lid van een groep die van een collectief goed profiteert en verplicht zichzelf om ten minste deze bijdrage te leveren. De kantiaan geeft idealiter, *ongeacht* wat de anderen geven. Altruïsme is hier geen uitgebreide persoonlijke belangenbehartiging doch een vorm van zedelijk handelen. De wederkerige stelt vast dat alle andere groepsleden een bepaald contributieniveau halen. Hij vergelijkt dit met zijn ideale niveau. Als dit ideaal niet lager uitvalt, dan verplicht de wederkerige zichzelf om ten minste het niveau van de anderen te imiteren. Opnieuw is altruïsme geen verlicht egoïsme, maar ditmaal is het de naleving van een sociale norm van rechtvaardigheid. De wederkerige geeft *meer* voor het goede doel als anderen *meer* geven.²⁸

Margolis introduceert een *dualistische* persoonlijkheid, namelijk de collectivistische Jansen en de individualistische Jansen. De eerste persoonlijkheid richt zich op het gemeenschapsbelang, de tweede op het private belang. Het individu maximaliseert niet zozeer een overkoepelend nut maar zoekt een balans tussen collectieve en private bestedingen, zijn billijke aandeel. Zijn eerste stelregel luidt dat het waarschijnlijker is dat het de marginale gulden aan het gemeenschapsbelang besteedt naarmate het collectivistische nut ervan (G') groter is dan het individualistische nut (S'). Jansen hecht aan de lotsverbetering van anderen, doch binnen de grens van het individueel-rationele. Zijn tweede stelregel luidt dat het minder waarschijnlijk is dat het een marginale gulden op deze wijze besteedt naarmate de omvang van de collectieve besteding (g) groter is dan de private besteding (s). Jansen wil deelnemen aan een altruïstische onderneming, alweer binnen de zojuist genoemde grens. De balans tussen G'/S' en $W (= f(g/s))$ is het billijke aandeel van de burger, dat wordt bepaald door darwiniaanse druk op de gemeenschap waartoe hij behoort.²⁹ Naarmate W meer naar G' neigt, wordt de kracht van S' groter, en omgekeerd. Als de welstand van de burger toeneemt, dan wordt bij elk aandeel van collectieve bestedingen de ruimte voor private bestedingen groter, zodat S' afneemt. Bij een constante G' leidt zulks tot een toenemende relatieve waardering van collectieve activiteit.

Sugden heeft terecht opgemerkt dat de economische theorie van het altruïsme zes verschijnselen moet ophelderen:

- het succes en falen van vrijwillige deelname aan collectieve activiteit (Margolis kan dit verklaren, maar moet zwijgen over de inhoud van

het gemeenschapsbelang en de correspondentie tussen beide soorten voorkeuren);

- het soort van activiteiten welke de burger ondersteunt (Margolis kan dit niet verklaren omdat het bij hem niet uitmaakt of het individu zelf van een collectief goed profiteert: het werpt zich vermoedelijk op een unieke, zeer produktieve bijdrage, bij voorbeeld deelname aan Amnesty International);
- het onderaanbod van collectieve goederen (Margolis zwijgt hierover);
- het verschil tussen homogene en heterogene gemeenschappen (Margolis zwijgt hierover);
- de invloed van de wijziging van de bijdragen van anderen (dit is bij Margolis een saldo: enerzijds neemt G' af als de anderen meer bijdragen, anderzijds neemt door het inkomenseffect S' af, zodat, anders dan Elster en Sugden menen, niet vaststaat of de burger minder bijdraagt als anderen meer bijdragen);
- de frequentieverdeling van de bijdragen (Margolis voorspelt een scheve verdeling, zonder rechterstaart).

Vooralsnog is de theorie van Margolis niet op al deze fronten succesvol, maar dat geldt evenzeer voor aanzetten als de theorie van de veelvoudige persoonlijkheid en de theorie van het sociale kapitaal (vgl. Brennan 1989; Aarts 1990; Chirinko 1990; Coleman: hfdst. 12).

Franks vertrekpunt is het ervaringsfeit dat *emoties* als eerlijkheid, woede, walging, verachting, afgunst, gretigheid, wraakzucht, liefde, compassie, schuld, schaamte, fatsoen, billijkheid en rechtsbewustzijn belangrijke gedragsdeterminanten blijken te zijn in het politiek-economisch systeem en dat zij functioneel zijn voor de stabiele en sociaal-optimale werking van onderhandelingen op de markt en in de democratie (Frank 1988). Een tweede ervaringsfeit is dat de individuele welvaartseffecten van emotioneel gedrag een saldo vormen. Enerzijds betekenen de onwil en het onvermogen tot liegen, bedriegen, stelen, verbreken van beloften, intolerantie en geringe inleving dat men offers brengt en slechter af is dan egoïsten in identieke omstandigheden. Anderzijds incasseert men materiële voordelen die egoïsten nimmer kunnen incasseren. Deze voordelen bestaan in de betrekkelijk soepele en gegarandeerde toetreding tot allerlei vormen van coördinatie op basis van vertrouwen, zoals een gemeenschap van handelaren, een bedrijf, een politiek comité of een politieke partij, en het delen in het surplus dat deze coördinatie oplevert. Een concreet voordeel is bij voorbeeld de concessie van een werkgever aan een emotionele werknemer die consequent weigert een vernederende arbeidsovereenkomst te tekenen. Frank verklaart de bewuste aanvaarding,

of zelfs versterking, van emoties uit individuele zelfbinding. De emotie werkt als een soort van belasting op bepaalde keuzen. De zelfbinding is een rationele en egoïstische acceptatie van deze belasting en, als zodanig, geen alternatief voor de these van het eigenbelang maar een milde aanvulling daarop.

Dit model van zelfbinding kan worden toegelicht aan de hand van het voorbeeld van *eerlijkheid*. De persoonlijke onderwerping aan eerlijkheid met of zonder langdurige socialisatie (opvoeding, onderwijs, wettelijk toezicht en dergelijke) is volgens Frank alleen dan te verklaren als ze aan twee condities voldoet, namelijk dat de anderen in een of andere referentiegroep weten dat de betrokkene eerlijk is en dat het streven naar eigenbelang via eerlijkheid rationeel is. In een wereld waarin samenwerkenden en parasieten, in dit geval oplichters, er hetzelfde uitzien, is de gemiddelde opbrengst voor oplichters altijd hoger dan die voor eerlijke mensen, die vervolgens met uitsterving worden bedreigd. In een wereld waarin bij wijze van spreken op het voorhoofd van mensen valt af te lezen of zij eerlijk zijn of niet, loopt juist de groep oplichters het risico van uitsterving. In de werkelijke wereld zullen eerlijke individuen blozen als zij anderen oplichten, zullen oneerlijke individuen de bloes nabootsen, en zullen eerlijke individuen zich speciale en kostbare onderzoeksinspanningen getroosten om de parasieten te identificeren, althans als het aantal parasieten een kritische grens overschrijdt. Deze kosten zijn nooit hoger dan het verwachte verlies van kinderlijk gedrag, dat wil zeggen van deelname aan transacties op grond van de overtuiging dat iedereen eerlijk is. Aan het einde van de dag is een stabiele menging van eerlijke en oneerlijke individuen ontstaan (Frank: 56-63). De afsluiting van het model wordt gevormd door twee mechanismen. Het eerste mechanisme is de verspreiding van informatie over (on)betrouwbaarheid, welke in grote groepen verloopt via de onvrijwillige en onbewuste uitzending van signalen (gelaatsuitdrukking, wijze van spreken, zweten, enzovoort), affilatie en de opbouw van een (on)gunstige reputatie. Het tweede mechanisme betreft de groei van de relatieve opbrengsten, bij voorbeeld inkomsten, van eerlijke individuen op langere termijn. Rationele eerlijkheid vordert bij nader inzien dat deze groei inderdaad bestaat en dat het betreffende individu het probleem van de wilszwakte oplost bij de terugkerende keuze tussen het tijdelijk voordeel van bedrog en het permanente voordeel van een eerlijke reputatie (vgl. Elster 1989b: 19-23 over de niet-exponentieel afnemende tijdvoorkeur). Frank gaat niet in op het verband tussen zijn instrumentalistische emotietheorie en andere theorieën over emotie (Elster 1985a). Hij verzuimt ook in te gaan op het effect van materieel succes via eerlijkheid op toekomstige eerlijkheid, bij voorbeeld

een proces van corrumpering door verrijking (Scitovsky 1991).

Volgens Etzioni (1988) dient de socioloog voortaan uit te gaan van een dualistische persoonlijkheid. Hij vaart dus in het kielzog van Margolis. Etzioni's personen zijn in een permanent, deels scheppend innerlijk geschil gewikkeld. Ze erkennen morele plichten van deontologische aard, wat juist de voornaamste oorzaak is van innerlijke controverse, en ze hebben beperkte intellectuele gaven. De actoren streven twee doelen na. Ze zoeken *plezier* (en derhalve hun eigenbelang) en ze willen hun *morele loyaliteit* serieus nemen. Hun keuze van middelen is in grote mate op waarden en emoties gebaseerd, en voor zover ze steunen op logica en evidentie leidt het beperkte intellect hen typisch tot suboptimale beslissingen. Ze handelen binnen collectieve verbanden en beschikken ook anderszins over institutionele beperkingen en mogelijkheden.

Etzioni redt als het ware de morele betrokkenheid van het benthamse mensbeeld. Wat betreft de *doelen*, rekt deze betrokkenheid de leercurve uit, verlaagt zij de transactiekosten, leidt zij tot onomkeerbare, discontinue besluiten en bevordert zij de blokkering van bepaalde markten (grondwettelijke rechten) of de slechte werking daarvan (adoptie). Daartegenover staat de morele ontbinding, die defensiemechanismen in werking stelt en schuldbesef oproept. Dit besef heeft bepaalde sociale gevolgen, zoals de donatie. Het voert ook naar vermindering van cognitieve dissonantie (een vorm van irrationaliteit, van onbewuste, affectief bepaalde verandering van wensen en geloofsopvattingen) en van psychische spanning, dat wil zeggen neiging tot irrationaliteit. Wat betreft de *mid-delen*, leiden waarden en emoties tot uitsluiting van logische en empirische overweging, tot vermindering van de betekenis daarvan voor het gedrag of tot de vorming van een indifferentiegebied, het rijk van het rationele steven naar plezier. De meeste keuzen zijn geen beslissingen, doch uitingen van waarden en emoties zonder gebruik van (nieuwe) kennis en afweging. Het moralisme is volgens Etzioni een imperatief, een generalisatie, een vorm van symmetrisch reageren en een intrinsiek motief. De waarden en emoties bepalen het optimale punt of de dito ruimte, verstoren de afweging (als die er al is), legitimeren de afbakening van gebieden waarin instrumentele rationaliteit geboden is, verhogen eventueel de doelmatigheid en doeltreffendheid van de besluitvorming en vullen het chronische tekort aan informatie aan. De doelmatigheid van individuele besluitvorming in corporatieve verbanden is volgens Etzioni overigens hoger dan die van geïsoleerde natuurlijke personen, waarbij de innovatiegraad mede afhangt van de vraag of de corporatieve cultuur economische doelen, produktiviteit, efficiëntie, technologie en wetenschap rangschikt boven sociale samenhang, stabiliteit en religie. Et-

zioni attendeert vooral op de zachte zijde van de liberale conceptie van het vrije, van de staat gescheiden marktmechanisme, maar zijn benadering zal ongetwijfeld ook relevant kunnen zijn voor de studie van de zachte kant van de democratische politiek. Etzioni's model past in de nieuwe humanistische economie van Lutz en Lux (1988: 104-127) en Hahnel en Albert (1990), maar wordt daar niet zondermeer aanvaard, getuige de kritiek van Vendrik.³⁰ Het voert te ver hier nader op in te gaan.

Elster ligt een straatlengte voor op iedereen, met inbegrip van Etzioni.³¹ Ten eerste ontwikkelt hij een heldere definitie van de *rationaliteit* als het nemen van de beste beslissing (de keuze van het beste middel) om een gegeven doel binnen gegeven restricties (de haalbare verzameling) te bereiken, met de beste geloofsopvattingen, gegeven de evidentie, en de beste evidentie, gegeven de zoekkosten. Het gaat bij rationaliteit dus om een vorm van doelgericht gedrag met een bepaalde combinatie tussen verlangens, geloofsopvattingen, evidentie en handelen. Elster onderzoekt mede de grenzen van het rationeel gedrag, als daar zijn veelvoudige optima in een strategische context, onvolledige ordening (bij voorbeeld de keuze van een universitaire studie x in stad y), radicale onwetendheid en chaotisch zoeken.

Ten tweede ontwikkelt Elster een complete taxonomie van *irrationeel gedrag*, waaronder de wilszwakte, de overmatige wil, de affectieve verstoring van wensen (reductie van cognitieve dissonantie) en geloofsopvattingen (wensdenken), de cognitieve verstoring van wensen (inkadering) en de cognitieve verstoring van geloofsopvattingen (verkeerde statistiek), en ook het superrationeel handelen, bij voorbeeld afgaan op de tweede decimaal onder onzekerheid over de eerste.

Ten derde past Elster Davidsons 'principle of charity' (rationaliteit als *werkhypothese*) intelligent en genuanceerd toe, bij voorbeeld in zijn recente werk over groepsgedrag (vgl. Elster 1979: 153-156 en Evnine 1991: 101-114, 168-173, 177-179). Elster komt met het beeld van een fluctuerende parade van collectieve activisten, met rationele egoïsten die uitkomstgericht zijn, rationele egoïsten met een procedurele oriëntatie, calculerende altruïsten, utilitaristen en mensen die geloven in wederkerigheid of de kantiaanse imperatief. Elster gaat, kortom, eerst uit van rationeel egoïsme, en, wanneer dit te extreem blijkt te zijn, volgen aanpassingen in de richting van altruïsme, procedurele waardering, en zo verder, waarbij de conclusie tot een vorm van irrationaliteit als laatste vluchtheuvel fungeert. Rationaliteit is een desideraat in onze gemeenschap als onontbeerlijke voorwaarde voor wederzijds begrip, wordt verondersteld door zowat elke sociaal-wetenschappelijke theorie en kent tot dusverre geen volwaardig alternatief.

Ten vierde slaat Elster een brug tussen de theorie van de rationele beslissing en de theorieën van de ideologie, de emotie en de sociale norm. De eerste brug brengt hem tot een moderne psychologische analyse van *ideologische* verblindings, de affectief of cognitief bepaalde, met belang en positie samenhangende verstoring van het zicht op het eigenbelang in de werkelijke wereld. Deze analyse mondt in feite uit in een relativisering van het overheersende rationalistische beeld van ideologie als intentionele verhulling van materieel eigenbelang, bewuste besparing op informatiekosten onder onzekerheid (Downs, Hinich), functionele reactie op parasitair gedrag, lijntrekkerij van volksvertegenwoordigers, totale ideologie of het beeld van de goede samenleving. De tweede brug is een analyse van de functionele, instrumentele, opportunistische en levensstandaardverhogende betekenis van *emoties*. De derde brug is het meest omspannend en betreft de *sociale norm*, dat wil zeggen de neiging zich beschaamd te voelen en te anticiperen op sancties van anderen bij de gedachte aan een bepaalde verboden wijze van handelen. Essentieel voor een sociale norm is (I) dat ze wordt gedeeld door een aanzienlijk deel van de samenleving en (II) dat ze wordt bekrachtigd door reacties van goedkeuring en afkeuring: harde of zachte externe sancties op normoverschrijding, 'interne' gevoelens van ontzetting, angst, schuld, en schaamte bij degene die overschrijding toepast of overweegt. Elster onderscheidt de sociale norm van de morele stelregel, de wettelijke norm, de stabiliserende conventie, de persoonlijke norm, de gewoonte of dwangmatige neurose, de traditie of het brandpunt van Schelling. Hij beschrijft sociale normen op het gebied van consumptie, natuurlijk handelen, het gebruik van geld, wederkerigheid, gezondheidszorg, eer, bestraffing, werk, samenwerking en verdeling. Hij onderkent de rol van de instrumentele rationaliteit in het gedrag met betrekking tot de ontwikkeling, naleving, overschrijding en actieve of passieve ondersteuning van een norm. Maar de norm wordt slechts ten dele gevormd door het rationele egoïsme, wat blijkt uit de individuele irrationaliteit van veel normatief handelen, bij voorbeeld wraakzuchtig gedrag, en de collectieve irrationaliteit ervan. Aantoonbare allocatieve inefficiëntie is geen ernstige bedreiging voor de aanwezigheid van een feitelijke norm, zoals verwachte efficiëntie geen einde maakt aan de afwezigheid van een wenselijke norm. Elster weet dus niet hoe het echt zit met de dynamiek van normen. Hij weet wel dat de weberiaanse vierdeling tot een tweedeling kan worden gereduceerd indien zou kunnen worden aangetoond dat de waarderingen, tradities en affecten het complex van de sociale normen bepalen. In zijn recente, op Tocqueville geïnspireerde en politiek-psychologische werk past Elster al deze inzichten toe op de politiek. Elsters voornaamste aanspraak, namelijk de

strikte scheiding tussen individuele optimalisatie en normgeleid handelen, is omstreden (zie Elster 1990a en Hamlin 1991 over wraakzucht).

7. Een methodologische conclusie

De onttroning van het eigenbelang in de harde politieke wetenschap kan als een beweging langs een methodologisch continuüm worden opgevat. De linker extreem is het *directe* egoïsme. Dat is de opvatting dat al het politieke handelen rechtstreeks tot eigenbelang kan worden teruggebracht. De rechter extreem is de *irrationaliteit*. Dat is de totale afwijzing van het economistische mensbeeld in de politicologie. Daartussen bevinden zich drie soorten van gemengde motivering, te weten *indirect* egoïsme, contextuele *differentiatie* en *ingebod* egoïsme. Het eerste wil zeggen dat men aanneemt dat er allerlei persoonlijke en sociale regels bestaan, welke bijdragen tot de oplossing van politieke problemen van egoïstische individuen, bij voorbeeld werkloosheid. Contextuele differentiatie houdt in dat er gebieden van politiek leven zijn waarop het eigenbelang domineert (bij voorbeeld kabinetsformaties) en andere gebieden waar het ondergeschikt is of geheel ontbreekt. Ingebod egoïsme betekent dat het eigenbelang slechts één component is van een complex gestructureerd beeld van de *homo politicus*.

Herhaaldelijk is door Elster opgemerkt dat het directe egoïsme een methodologisch primaat heeft. Het is voorstelbaar dat iedereen zelfzuchtig handelt, terwijl een wereld waarin iedereen altruïst is conceptueel onmogelijk is. Zo vooronderstelt het altruïsme van een donor dat er een arme doch egoïstische ontvanger is. Maar conceptuele mogelijkheid is iets anders dan waarschijnlijkheid en waarschijnlijkheid is weer iets anders dan de zekerheid dat iets zal gebeuren. In religieuze samenlevingen, dus alle werkelijk bestaande samenlevingen, is het bij voorbeeld onwaarschijnlijk dat een godsdienstige moraliteit als politieke gedragsprikkel afwezig is of tot (gevestigd) eigenbelang kan worden herleid. Ik ken althans geen beschouwing waarin dit voor een politieke gemeenschap als Nederland overtuigend wordt gedaan. De hierboven gesignaleerde anomalieën waarop het imperialistisch empirisch onderzoek begint te stuiten, wijzen in de richting van een bepaalde grens aan economisch imperialisme. Wie alles binnen de economische analyse brengt, die kan niet steeds volstaan met direct egoïsme. Hij zal deze gedragsprikkel zelf moeten verklaren en hij zal ontdekken dat er ook andere prikkels zijn: '*tout est endogène, l'état social, les lois, les institutions, la religion, les opinions, les habitudes, les normes sociales, et les passions*', zo stelt een door Tocqueville be-

toverde Elster vast (Elster 1990b: 102). Direct egoïsme wordt langzaam maar zeker een onhoudbare methodologische positie.

Het ligt niet voor de hand om van de afwijzing van de linker extreem meteen over te gaan op de rechter extreem. Toch zijn er vele studenten en geleerden die zo'n sprong maken. Men stelt eerst vast dat het rationalistisch en egoïstisch mensbeeld van politieke economen *onvolledig* is. Het laat allerlei kanten weg, als daar zijn de onbewuste driften, de disciplinerende morele stelregels, de hevige emoties, de bindende groepsnormen en de ideologische wereldbeelden. En dat weglaten leidt tot een onverantwoorde generalisatie van afgunst, nutsmaximalisatie en markt-handelen of een perverse interpretatie, zoals het utilitarisme zonder aanzien des persoons (maximalisatie van het netto plezier van het volk) en het opportunisme. Men stelt vervolgens de instrumentalistische visie op de politiek van de rationele-keuzepoliticologie tegenover een expressivistische visie. Die is het best verwoord door Murray Edelman.

Edelman baseert zich op Lasswells definitie van de politiek: 'Politics is the process by which the irrational bases of society are brought out into the open'. Hij ondersteunt ook Lasswells drie proposities:

- In de politiek wordt een maatschappelijk problemen niet opgelost danwel op een emotioneel bevredigende wijze opgelost: een collectief-rationele of optimale oplossing wordt niet gevonden.
- In het politieke proces zijn de fasen van individuele rationaliteit en rationele collectieve wils- en besluitvorming (de fasen waarin afwijging en argumentatie overheersen) secundair ten opzichte van de fasen van de verstoring en het herstel van emotionele consensus.
- De politiek bestaat in hoge mate in de voortbrenging van symbolen, omdat het onmogelijk of heel kostbaar is om met politieke middelen, met name met overheidsinterventie, in de uiteindelijke en veranderlijke behoeften en eisen van alle leden van de politieke gemeenschap te voorzien, welke leden altijd in onzekerheid verkeren en altijd met problemen worstelen.

Vandaar dat Edelman stelt dat: '*Political actions chiefly arouse or satisfy people not by granting or withholding their stable substantive demands, but rather by changing the demands and expectations*' (Edelman 1971: 7). En vandaar zijn fascinerende uitvoering van een onderzoeksprogram rondom de politieke cultuur van irrationele actoren. Eerst de symbolische zijde van de politiek (mythen en rituelen), van het bestuur en de wetgeving, van het leiderschap, van de politieke procedures, van het politieke taalgebruik, van de politieke taakstellingen van elites en van de reacties van massa's. Dan de fluctuatie van opwekking en berusting alsmede van conflictescalatie en conflictdemping in een symbolische democratie. Vervolgens de aspecten

van het politieke taalgebruik (het feitelijke, het waarderende, het identificerende, het mythische, het retorische; de contexten van taalhandelingen zoals de aansporing, het bureaucratisch beheer, het positieve recht en de onderhandeling). En, recentelijk, de fictie van politieke probleemoplossing in de mediademocratie. Edelman belicht in dit kader de vele gedaanten van deze fictie: de schadelijke sociale omstandigheden die onproblematisch blijven, de voordelen van sociale problemen voor bepaalde groepen in de politiek, de schets van problemen als een bundeling van ambigue aanspraken op sociale ordening of overheidsingrijpen, de constructie van de oorsprong van problemen, de probleemstelling als opwekking van nieuwe gezagsverhoudingen, de probleemstelling als legitimering van bij voorbaat geconstrueerde oplossingen, de constructie van gebaren als oplossing, het beleid als voortzetting van sociale problemen (contrafinaliteit), het politieke probleem als negatie van andere sociale problemen, het gebruik van onzichtbare sociale problemen, de definitie van gebeurtenissen in termen van crises, het gehoor of publiek als schepper van problemen, en de ontwaarding van de dagelijkse ervaring (Edelman 1964, 1978, 1988).

Maar ik teken bezwaar aan tegen het zojuist geïllustreerde bezwaar van de onvolledigheid van de economische theorie der politiek. Ten eerste wordt door de critici nimmer duidelijk gemaakt wat onder een volledig wetenschappelijk verslag moet worden verstaan. En vermoedelijk zal een dergelijke sociaal-wetenschappelijke landkaart ook nooit kunnen worden vervaardigd. Ten tweede roept het alternatief van de critici (in mijn voorbeeld is dat de theorie van de irrationele politiek) evenzeer een bezwaar van onvolledigheid op. Dit wordt door Edelman ook ingezien. Hij stelt politiek patroon A tegenover politiek patroon B:

1. Pattern A: a relatively high degree of organization – rational cognitive procedures – precise information – an effective interest in specifically identified, tangible resources – a favorable perceived strategic position with respect to reference groups – relatively small numbers.
2. Pattern B: shared interest in improvement of status through protest activity – an unfavorably perceived strategic position with respect to reference groups – distorted, stereotyped, inexact information and perception – response to symbols connoting suppression of threats – relative ineffectiveness in securing tangible resources through political activity – little organization for purposeful action – quiescence – relatively large numbers (Edelman 1964: 36).

Edelmans benadering heeft het patroon B als haar domein, maar uit zijn aandacht voor rationele, op het eigenbelang gebaseerde manipulatie van symbolen en voor de mogelijkheid van emancipatie door openbaarheid

blijkt dat hij uiteindelijk geïnteresseerd is in de wisselwerking tussen beide patronen en de integratie van de twee soorten van politicologie.

Ten slotte hebben de critici onvoldoende oog voor de functie van het model als prikkel tot toetsing, de theorie als vorm van abstractie en, vooral, de heterogeniteit van de *doelen* van sociaal-wetenschappelijke kennis. Sen (1989) onderscheidt hier (1) de voorspelling van de toekomst (wat zal er gebeuren?) en de causale verklaring van het verleden (wat is er gebeurd, waarom is het gebeurd en wat zou er zijn gebeurd als de omstandigheden anders zouden zijn geweest?); (2) de selectie van passende beschrijvingen van toestanden en gebeurtenissen in heden en verleden, en (3) de normatieve beoordeling van toestanden, instellingen en vormen van beleid. G. Brennan (1990) wijst erop dat de premissen van rationaliteit en eigenbelang niet alleen de functie vervullen van aanzetten tot sociaal-wetenschappelijke waarheid (Sens eerste twee punten), maar ook de functie van persoonlijke therapie (recepten voor optimaliserend handelen) en de functie van de verdediging van de instellingen van de burgerlijke samenleving (Sens derde punt). Dit alles overziende, concludeer ik dat de irrationaliteit, evenmin als het directe egoïsme, een methodologisch houdbare positie is.

Zo houd ik drie premissen omtrent gemengde motivering over. Het indirect egoïsme komt nog het dichtst in de buurt van economisch imperialisme. Het steekt achter het werk van de neoklassieke institutionalist North. Op de keper beschouwd, behoort ook Frank tot deze groep. Deze premisse wordt verzwakt wanneer men de gedragsregels in de politiek herleidt tot belangen van georganiseerde groepen of collectieve voorkeuren voor Pareto-efficiënte veranderingen of eindtoestanden. In dat geval wordt immers aangenomen dat het individu niet alleen let op zijn eigenbelang maar ook op een of ander groepsbelang. De contextuele differentiatie treft men aan bij Etzioni en Elster. Zij maken een onderscheid tussen en binnen de markteconomie aan de ene kant en de democratische-bureaucratische politiek aan de andere kant. Ook Wicksteeds onderscheid tussen non-Tuïsme tijdens onderhandelingen en gerichtheid op anderen daarbuiten (in het gezin, het geven van leiding, het particulier initiatief en de politieke of sociale beweging) komt neer op een erkenning van institutioneel pluralisme in de samenleving. Het grote vraagstuk voor deze groep is de verenigbaarheid van de delen van een gemengde sociale en politieke orde: loopt het streven naar eigenbelang in de ene sfeer over naar de andere, of wordt het daar gecompenseerd door een gerichtheid op anderen, of (een derde effect) blokkeert de realisering van eigenbelang in de ene sfeer het streven ernaar in de andere? Het ingebed egoïsme vindt men bij uitstek in politiek-psychologische

modellen van de tweevoudige of veelvoudige persoonlijkheid. Margolis, wiens werk hierboven van commentaar is voorzien, geldt als een representant van deze benadering. Tegen de premisse van de gemengde motivering kan worden ingebracht dat zij inferieur is ten opzichte van het rationele egoïsme op het punt van zuivere theorie en meting (vgl. Pedersen 1991). Het is echter nog te vroeg om dit oordeel als definitief uit te spreken. De kritiek op het economisch imperialisme is nog in volle gang, evenals het ontwerp van alternatieven en het debat tussen de verschillende groepen binnen het nieuwe institutionalisme. Ik zie de onttroning van het directe egoïsme als een progressief onderzoeksprogramma. Maar het is net als met echte onttroning. We weten niet precies of dit geleidelijk of revolutionair zal gaan en evenmin hoe de nieuwe kleren van de keizer der zachtere politicologen eruit zullen zien.

Noten

1. Ik dank Frans van Dijk, Pieter Hennipman, Maarten Vendrik en Frans van Winden; de deelnemers aan het seminar van het Postdoctoraal Instituut voor de Sociale Wetenschap, in het bijzonder Gabriël van den Brink, Hans Righart en Bram de Swaan, en de deelnemers aan de werkgroep Positieve politieke theorie van het Politicologenetmaal 1991, in het bijzonder Ad van Deemen, Cees van der Eijk, Dirk-Jan Kraan en Huib Pellikaan, voor hun kritiek op eerdere versies van dit opstel. Het commentaar van Hennipman heb ik maar ten dele in deze publikatie kunnen verwerken.

2. De vereniging geeft het eigenbelang zijn partiële karakter en heeft betrekking op de informatie (gradaties van onwetendheid met volmaakte informatie als limiet), de periode van belangenbehartiging (b.v. momenteel belang of levenslang belang), de middelen (b.v. materiële goederen of wettelijke rechten), de sociale positie of rol waaraan het belang is verbonden (b.v. het belang van een boer als producent of consument van landbouwprodukten) of de component van de persoonlijkheid (b.v. de handelende persoonlijkheid, die op basis van oordeels- en besluitvorming naar behoeftenbevrediging streeft, of de objectpersoonlijkheid, die behoeftenbevrediging ervaart). Zie over de laatste twee bepalingen Coleman 1990: 503-528.

3. Healey 1990: 558, 572.

4. Zie de artikelen van Folkert Jensma in *NRC Handelsblad* van 18 mei 1990, 22 december 1990 en 29 december 1990.

5. Sommige onderzoekers bereiken de tegenovergestelde conclusie: De juiste vraag luidt 'Wat is het dat individuen of groepen maximaliseren of aspireren?' (Van Witteloostuijn 1988: 309).

6. Men wijst op anomalieën als het referentiepunteeffect (waardering van alternatieven in termen van de bestaande toestand, niet van de totale welstand), het gezonken-kosteneffect, het gave-effect (goederen waarover men nu eenmaal beschikt, zijn belangrijker dan andere goederen), het raamwerkeffect, de beschikbaarheidsafwijking, de representativiteitsafwijking, het alternatieve-kosteneffect

(kosten uit eigen zak hebben een groter gewicht dan even hoge alternatieve kosten), en het zekerheidseffect (zekere uitkomsten hebben een groter gewicht dan even nuttige onzekere uitkomsten).

7. Veel hangt hier af van de bepaling van het subjectieve, dat wil zeggen de mate van vorming van behoeften en wensen, van kennis en van ervaring van de kant van het subject zelf.

8. Arneson geeft een overeenkomstige definitie. Hij stipuleert dat de toets voor een zelfzuchtige voorkeur bestaat in wat iemand zou prefereren als hij zijn gevoel uitschakelt voor morele wenselijkheid, zijn altruïstische betrokkenheid bij anderen en zijn betrokkenheid bij wat niet-moreel goed is vanuit een onpersoonlijk gezichtspunt (Arneson 1990: 162-163).

9. Wanneer een individu veelvoudige posities inneemt, dan leidt dit op zichzelf tot vergroting van heterogeniteit. Zie voor een analyse van het probleem van belangenaggregatie voor natuurlijke en corporatieve personen Coleman 1990: hfdst. 2, 19, 34.

10. Vgl. Elster 1983: hfdst. II over individuele toestanden die het nevengevolg moeten zijn van handelingen en interacties.

11. Dit bezwaar steunt op Parfitts analogie tussen het zelf en het heden (het egoïsme is relatief ten opzichte van de actor maar neutraal ten opzichte van delen van de toekomst), zijn verwerping van de redelijkheid van vroegere wensen en zijn definitie van persoonlijke identiteit in termen van psychische verbondenheid en continuïteit. Het voert te ver om dit bezwaar hier uit te werken. Zie Parfitt 1985: deel II en hfdst. 14; Daniels 1988: 157-176.

12. Vgl. Sen 1987b: 80-88, die stelt dat iemands conceptie van welvaart niet egoïstisch hoeft te zijn, iemand een ander doel kan hebben dan zijn welvaart, en iemand een regel kan volgen in plaats van het nastreven van een eigen doel.

13. Vgl. Gambetta 1988a en Elster 1989b: 118, 269, 275. De illustratie van de mafia is daarom zo geslaagd omdat Tuckers befaamde verhaal over het probleem van collectieve actie uit 1950 over misdadigers gaat.

14. Geciteerd in *The Economist*, 9 maart 1991: 74.

15. Er zijn ook economen met een brede, interdisciplinaire belangstelling zonder een imperialistische neiging. Zij beweren dat het imperialisme het interne methodologische pluralisme van de economie miskent, de grenzen van de neoklassieke visie zichtbaar maakt en een boemerangeffect heeft, in de vorm van een neoinstitutionalistische visie op de markt. Zie bij voorbeeld Hirschleifer en Sen 1989. Het heeft even geduurd voordat de sociologie zich overgaf aan de economische imperialisten, in weerwil van de vaste plaats die al door de ruiltheorie werd ingenomen. Maar nu is het dan zover. In Chicago vertrok Becker naar de sociologische faculteit, om met Coleman een samenwerkingsverband aan te gaan. Samen met Coleman, die in 1990 een dik traktaat publiceerde over de rationele-keuzesociologie (*Foundations of Social Theory*), organiseert hij elke week een seminar over rationele sociale keuze en redigeert hij *Rationality and Society*. Bij ons zijn Lindenberg, De Swaan en Wippler actief.

16. Het voert te ver om in dit essay allerlei voorbeelden te geven van de retoriek van het egoïsme in stromingen (marxisme, elitisme enz.), leerboeken, klassieke artikelen, conferenties, seminars en wandelgangen.

17. Tullock (1984) is een erkenning van de invloed van het oordeel over het algemeen belang op het kiezersgedrag, doorgaans slecht geïnformeerd maar toch los van belangen bij zuivere collectieve goederen, onzuivere collectieve goederen en overheidsaanbod van individuele goederen. Maar deze distantie van het eco-

nomisch imperialisme laat nauwelijks sporen na in het werk van de oude Tullock.

18. Holmes 1990 formuleert een drievoudige kritiek op Hirschman, namelijk zijn accentuering van de tegenstelling tussen eigenbelang en roem (er zijn wel twaalf minstens zo belangrijke tegenstellingen), zijn onderstreping van het contrast tussen christelijke deugd en burgerlijke hebzucht (er is ook een contrast tussen de erfzonde en het neutrale egoïsme) en zijn miskennen van de egalitaristische teneur van het eigenbelang. Deze kritiek tast de kern van Hirschmans these niet aan. Andere dogmenhistorische visies op het eigenbelang treft men aan bij Myers 1983 en Lutz en Lux 1988: hfdst. 3-5.

19. De termen realiteit en autonomie zijn ontleend aan Elster 1989b: 125. Ik merk op dat het eigenbelang bij Adam Smith geen unieke reële factor is en ook geen autonome factor. Het materiële eigenbelang is slechts een deel van Smith' rijke conceptie van prudentie als de verbinding tussen redelijkheid en zelfbestuur, waarbij zelfbestuur in relatie met sympathie ook de verbindende schakel vormt met de morele intuïtie. Moraliteit is dus een aparte drijfveer, naast het eigenbelang. En de beperking van de bevordering van het eigenbelang tot de eigen activiteit op de markt is conditioneel, want afhankelijk van prudente en morele afweging die niet alleen de stoffelijke waarden betreft. Hier verkies ik Sens uitleg boven die van Hirschman in Sen 1987b: 22-28 (vgl. Khalil 1990). Elsters 'realiteit' betreft bij nader inzien de microfundering van een bepaalde premisse, bij voorbeeld die van het materiële eigenbelang of die van de sociale normering. Elsters 'autonomie' betreft bij nader inzien de macro-fundering van zulk een premisse, bij voorbeeld de voordelen ervan in termen van gemeenschappelijk belang of genetische passendheid.

20. De gegevens van Maddison 1982 ondersteunen Hirschmans betoog.

21. Een voorbeeld van contextvariatie is de bewering van Edgeworth uit 1881 dat het eigenbelang de unieke en ultieme motivering is in de oorlog, op de markt en het verkeer tussen staten. Het eerste wordt tegengesproken door Frank 1988, met het voorbeeld van de Falkland-oorlog, het tweede door Kahneman c.s. 1986 en Frey 1986 met illustraties van de invloed van gemeenschappelijke standaarden van billijkheid op de prijzen, en het derde door Barry 1991: 159-181.

22. In de antropologie wordt het institutionalisme aangevoerd door Mary Douglas, in de bestuurskunde door Elinor Ostrom en Aaron Wildavsky. Zie bij voorbeeld Ostrom 1990.

23. Twee andere in het oog springende anomalieën betreffen de stroperige lonen bij hoge werkloosheid (Akerlof 1984; Akerlof en Yellen 1988) en het confuciaanse succes van Japan (Dore 1987). Instructief zijn ook het twaalfdelige overzicht van recente doorbraken in *The Economist* (3 november 1990-9 maart 1991) en het januarinumnummer van *The Economic Journal*, 101, 1991 over de economie in 2091.

24. Zie de bijdragen van Sugden 1989 en Elster 1989c, alsmede het symposium over normen in de ethiek en de sociale wetenschappen van *Ethics*, 100, 1990: 725-885. Een karakteristieke belangrijke bijdrage daarin is van de hand van Gibbard. Hij onderscheidt de acceptatie van een norm (gedragsoördinatie middels discussie), de normatieve regulering (van individuele handelingen), de responsiviteit door vatbaarheid van normatief overleg en de eis van consistentie, en, uiteindelijk, de normatieve consensus. Gibbards drie puzzels betreffen de rechtvaardigheid, de loyaliteit in de kleine groep en de loyaliteit in de grote groep.

25. Naast een verhelderende uiteenzetting over de concepties van ideologie bij Marx, Lenin, Weber, Mannheim, Parsons, Aron, Althusser, Shills en Geertz

(met de criteria marxisme, waarheid, rationaliteit en moderniteit) biedt Boudon een nuttige taxonomie van het situatie-effect (positie, dispositie), het communicatie-effect en het epistemologisch effect binnen de driehoek van de sociale realiteit, de producenten van (meta)denkbeelden over deze realiteit en het publiek. Hij komt, ten slotte, met fraaie illustraties van de invloed van de interactie, de horizon, de ruimtelijke afstand, de extrapolatie, het sciëntisme en *het belang*. Hij evenaart hier Geuss 1981, North 1981: hfdst. 5 en Elster 1983: hfdst. IV, 1985b: hfdst. 8.

26. Zie ook de papers over het nieuwe institutionalisme voor Political Economy, the Seventh International Symposium in Economic Theory and Econometrics, Saint Louis (Miss.), 22-25 mei 1991, te verschijnen bij Cambridge University Press.

27. Vgl. Gauthier 1986. Zie voor een kritiek op de afleiding en inhoud van Gauthiers maatschappelijke verdrag Barry 1989 en Vallentyne 1991.

28. Elster 1989b: 206 merkt op dat de utilitarist en de uitkomstgerichte altruïst zich hetzelfde gedragen en afwijken van de kantiaan en de wederkerige. Hij gelooft dat al deze reacties op lage en hogere niveaus van samenwerking bij verschillende typen individuen zullen optreden.

29. Het is niet juist dat Etzioni 1988: 39 Margolis' darwinisme als egoïsme langs de achterdeur opvat. Het is wel juist dat diens model simpeler wordt als we *W* niet van *g/s* afhankelijk denken, maar als constante parameter zien die de innerlijke balans tussen Jansen 1 en Jansen 2 weergeeft. De welvaart van Jansen wordt dan afhankelijk van het individualistische nut van zijn eigen consumptie (met een zeker gewicht *W*) en het collectivistische nut van zijn bijdragen voor anderen. Zie Hirschleifer 1985: 56.

30. Zie Vendrik (1990). De auteur dankt Vendrik voor het beschikbaar stellen van zijn correspondentie met Etzioni en Lutz.

31. Zie naast Elsters genoemde trilogie (1979, 1983, 1989a) ook Elster 1990b. Vgl. De Beus 1990b.

Literatuur

- Aarts, C.W.A.M. (1990), *Bodemverontreiniging en collectieve actie*. Enschede, Universiteit van Twente.
- Akerlof, G.A. (1984), *An Economic Theorist's Book of Tales*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Akerlof, G.A., en J.L. Yellen (1988), Fairness and Unemployment, *American Economic Review, Papers and Proceedings* 78, 44-49.
- Almond, G.A. (1990), *A Discipline Divided*, Sage, Newbury Park (Cal.).
- Alt, J.E., en K.A. Shepsle (red.) (1990), *Perspectives on Positive Political Economy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Arneson, R.J. (1990), Liberalism, Distributive Subjectivism, and Equal Opportunity for Welfare, *Philosophy and Public Affairs* 19, 158-194.
- Axelrod, R. (1984), *Evolution of Cooperation*. New York, Basic Books.
- Ball, T., J. Farr en R. Hanson (red.) (1989), *Political Innovation and Conceptual Change*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Barry, B. (1964), The Public Interest. In: Quinton (1967), 112-126.
- Barry, B. (1965), *Political Argument*. Routledge, Londen.
- Barry, B. (1989), *Theories of Justice*. Harvester-Wheatsheaf, Londen.
- Barry, B. (1991), *Liberty and Justice*. Clarendon Press, Oxford.
- Bateson, P. (1988), The Biological Evolution of Cooperation and Trust. In: Gambetta (1988c), *aldaar*, 14-30.
- Beus, J.W. de (1989), *Markt, democratie en vrijheid*. Tjeenk Willink, Zwolle.
- Beus, J.W. de (1990a), Hoe liberaal is Nederland? In: Groenveld en Van der List, *aldaar*, 49-71.
- Beus, J.W. de, (1990b), Norwegian Wood, *Paper* voor het Elster-Symposium van de Universiteit van Groningen, 30 mei-1 juni 1990.
- Boudon, R. (1989), *The Analysis of Ideology*. Polity Press, Oxford.
- Bowles, S., en H. Gintis (1990), Contested Exchange. *Politics and Society* 18, 165-222.
- Boyd, R., en P.J. Richerson (1980), Sociobiology, Culture and Economic Theory. *Journal of Economic Behavior and Organizations* 1, 97-121.
- Boyd, R., en P.J. Richerson (1985), *Culture and the Evolutionary Process*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Boyd, R., en P.J. Richerson (1990), Culture and Cooperation. In: Mansbridge, *aldaar*, 111-132.
- Brennan, G. (1990), Comment: What Might Rationality Fail to Do? In: Schweers Cook en Levi, *aldaar*, 51-59.
- Brennan, G., en J.M. Buchanan (1981), The Normative Purpose of Economic 'Science'. In: Buchanan (1987), *aldaar*, 51-65.
- Brennan, G., en J.M. Buchanan (1984), Voter Choice. In: Buchanan (1987), *aldaar*, 51-65.
- Brennan, G., en J.M. Buchanan (1985), *The Reason of Rules*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Brennan, G., en L. Lomasky (1983), Institutional Aspects of 'Merit Goods' Analysis. *Finanzarchiv* 41, 183-206.
- Brennan, T. (1989), A Methodological Assessment of Multiple Utility Frameworks. *Economics and Philosophy* 5, 189-208.
- Bromley, D.W. (1989), *Economic Interests and Institutions*. Basil Blackwell, Oxford.
- Buchanan, A.E., en D.W. Brock (1989), *Deciding for Others*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Buchanan, J.M., en G. Tullock (1962), *The Calculus of Consent*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Buchanan, J.M. (1979), *What Should Economists Do?* Liberty Press, Indianapolis.
- Buchanan, J.M. (1987), *Economics between Predictive Science and Moral Philosophy*. Texas A & M Press, College Station (Tex.).
- Buchanan, J.M. (1989), *Explorations into Constitutional Economics*. Texas A & M Press, College Station (Tex.).
- Buchanan, J.M. (1991a), Economics in the Post-Socialist Century. *Economic Journal*, 101, 15-21.
- Buchanan, J.M. (1991b), *The Economics and Ethics of Constitutional Order*. The Uni-

- versity of Michigan Press, Ann Arbor.
- Chirinko, R.S. (1990), Altruism, Egoism, and the Role of Social Capital in the Private Provision of Public Goods. *Economics and Politics* 2, 275-290.
- Coleman, J.S. (1990), *Foundations of Social Theory*. Belknap Press, Cambridge (Mass.).
- Collard, D. (1978), *Altruism and Economy*. Martin Robertson, Oxford.
- Colm, G. (1956), Comments on Samuelson's *Theory of Public Finance*. *Review of Economics and Statistics* 38, 408-413.
- Daniels, N. (1988), *Am I my Parents' Keeper?* Oxford University Press, New York.
- Doel, J. van den, en T. Grondsmas (1979), Inkomensverdeling en politieke-besluitvormingstheorie. *Acta Politica* 14, 433-478.
- Dore, R. (1987), *Taking Japan Seriously*. Athlone Press, Londen.
- Earl, P.E. (1990), Economics and Psychology. *Economic Journal* 100, 718-755.
- Eatwell, J., P. Milgate en P. Newman (red.) (1987), *The New Palgrave*, vol. 3. MacMillan, Londen.
- Eatwell, J., P. Milgate en P. Newman (red.) (1989), *The Invisible Hand*. MacMillan, Londen.
- Edelman, M. (1964), *The Symbolic Uses of Politics*. University of Illinois Press, Urbana.
- Edelman, M. (1971), *Politics as Symbolic Action*. Markham, Chicago.
- Edelman, M. (1978), *Political Language*. Academic Press, New York.
- Edelman, M. (1988), *Constructing the Political Spectacle*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Eggertsson, T. (1990), *Economic Behavior and Institutions*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elster, J. (1979), *Ulysses and the Syrens*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elster, J. (1982), Rationality. In: Floistad, *aldaar*, 111-131.
- Elster, J. (1983), *Sour Grapes*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elster, J. (1985a), Sadder but wiser? *Social Science Information* 24, 375-406.
- Elster, J. (1985b), *Making Sense of Marx*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elster, J., (red.) (1986a), *Rational Choice*. Basil Blackwell, Oxford.
- Elster, J., (red.) (1986b), *The Multiple Self*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elster, J., en A. Hylland (red.) (1986), *Foundations of Social Choice Theory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elster, J. (1989a), *Solomonic Judgements*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elster, J. (1989b), *The Cement of Society*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elster, J. (1989c), Social Norms and Economic Theory. *Journal of Economic Perspectives* 3, 99-117.
- Elster, J. (1990a), Norms of Revenge. *Ethics* 100, 862-885.
- Elster, J. (1990b), *Psychologie politique*. Minuit, Parijs.
- Etzioni, A. (1988), *The Moral Dimension*. Free Press, New York.
- Eijgelshoven, P.J., en L.J. van Gemerden (red.) (1981), *Inkomensverdeling en openbare financiën*. Het Spectrum, Utrecht.
- Evnine, S. (1991), *Donald Davidson*. Polity Press, Cambridge.

- Floistad, G. (1982) (red.), *Contemporary Philosophy*, vol. 2. Martinus Nijhoff, Den Haag.
- Frank, R.H. (1985), *Choosing the Right Pond*. Oxford University Press, New York.
- Frank, R.H. (1988), *Passions within Reason*. W.W. Norton, New York.
- Frey, B.S. (1986), Economists Favour the Price System – Who Else Does? *Kyklos* 39, 537-563.
- Frey, B.S. (1988), Ein Ipsatives Modell menschlichen Verhaltens. *Analyse und Kritik* 10, 181-205.
- Frey, B.S., en R. Eichenberger (1989), Anomalies and Institutions. *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 145, 423-437.
- Frey, B.S., en R. Eichenberger (1991), Anomalies in Political Economy. *Public Choice* 68, 71-89.
- Friedland, R., en A.F. Robertson (red.) (1990), *Beyond the Marketplace*. Aldine de Gruyter, New York.
- Frohlich, N. (1990), Review of A. de Jasay, *Social Contract, Free Ride*. *Economics and Philosophy* 6, 327-332.
- Gambetta, D. (1988a), Fragments of an Economic Theory of the Mafia. *Archives Européennes de Sociologie* 29, 127-145.
- Gambetta, D. (1988b), Mafia. In: Gambetta (1988c), *aldaar*, 158-175.
- Gambetta, D., (red.) (1988c), *Trust*. Basil Blackwell, Oxford.
- Gauthier, D. (1984), The Incomplete Egoist. In: Gauthier (1990), *aldaar*, 234-273.
- Gauthier, D. (1986), *Morals by Agreement*. Oxford University Press, Oxford.
- Gauthier, D. (1990), *Moral Dealing*. Cornell University Press, Ithaca (N.Y.).
- Geuss, R. (1981), *The Idea of a Critical Theory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Goldie, M. (1989), Ideology. In: Ball e.a., *aldaar*, 266-291.
- Griffin, J. (1986), *Well-being*. Clarendon Press, Oxford.
- Groenveld, K., en G.A. van der List (red.) (1990), *Liberalisme en conservatisme*. Geschrift 70 van de Prof. mr. B.M. Teldersstichting, 's-Gravenhage.
- Hahnel, R., en M. Albert (1990), *Quiet Revolution in Welfare Economics*. Princeton University Press, Princeton.
- Hamlin, A.P. (1991), Rational Revenge. *Ethics* 101, 374-381.
- Hargreaves Heap, S. (1989), *Rationality in Economics*. Basil Blackwell, Oxford.
- Hartogh, G.A. den (1985), *Wederkerige verwachtingen*. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Haslett, D.W. (1990), What is Utility? *Economics and Philosophy* 6, 65-94.
- Hayek, F.A. (1948), *Individualism and Economic Order*. Routledge, Londen.
- Head, J.G. (1988), On Merit Wants. *Finanzarchiv* 46, 1-37.
- Healey, D. (1990), *The Time of My Life*. Penguin, Harmondsworth.
- Hechter, M., K.D. Opp en R. Wippler (red.) (1990), *Social Institutions*. Aldine de Gruyter, New York.
- Held, V. (1970), *The Public Interest and Individual Interests*. Basic Books, New York.
- Helms, M.M., en Z. Keilany (1991), Beyond Self-Interest. *Journal of Economic Behaviour and Organization* 15, 187-200.
- Hennipman, P. (1945), *Economisch motief en economisch principe*. Noord-Holland-sche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam.
- Hennipman, P. (1981), De verdeling in de paretiaanse welvaartstheorie. In: Eijgelshoven en Van Gemerden, *aldaar*, 128-170.
- Hirschman, A.O. (1977), *The Passions and the Interests*. Princeton University Press, Princeton (N.J.).
- Hirschman, A.O. (1986), *Rival Views of Market Society*. Viking, New York.
- Hirschman, A.O. (1989), Interests. In: Eatwell e.a. (1989), *aldaar*, 156-167.
- Hirshleifer, J. (1985), The Expanding Domain of Economics. *American Economic Review, Papers and Proceedings* 75, 53-68.
- Hodgson, G.M. (1984), *The Democratic Economy*. Penguin, Harmondsworth.
- Hodgson, G.M. (1988), *Economics and Institutions*. Polity Press, Oxford.
- Hogarth, R.M., en M.W. Reder (1987), *Rational Choice*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Holmes, S. (1990), The Secret History of Self-Interest. In: Mansbridge, *aldaar*, 267-286.
- Kagan, S. (1986), The Present-Aim Theory of Rationality. *Ethics* 96, 746-759.
- Kahneman, D., J.L. Knetsch en R.H. Thaler (1986), Fairness as a Constraint on Profit Seeking in the Market, *American Economic Review* 76, 728-741.
- Kahneman, D., J.L. Knetsch en R.H. Thaler (1991), Anomalies. *Journal of Economic Perspectives*, 193-206.
- Khalil, E.L. (1990), Beyond Self-Interest and Altruism. *Economics and Philosophy* 6, 255-273.
- Kolm, S.C. (1983), Altruism and Efficiency. *Ethics* 94, 18-65.
- Kolm, S.C. (1984), *La bonne économie*. Presses Universitaires de France, Parijs.
- Kolm, S.C. (1986), *L'homme pluridimensionnel*. Albin Michel, Parijs.
- Kuran, T. (1988), The Tenacious Past. *Journal of Economic Behavior and Organization* 10, 143-171.
- Kymlicka, W. (1989), *Liberalism, Community and Culture*. Clarendon Press, Oxford.
- Kymlicka, W. (1990), *Contemporary Political Philosophy*. Clarendon Press, Oxford.
- Levi, I. (1986), *Hard Choices*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lewin, L. (1991), *Self-interest and Public Interest in Western Politics*. Oxford University Press, Oxford.
- Lindenberg, S. (1990), Homo Socio-economicus. *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 146, 727-748.
- Lock, G. (1985), The Search for Theory X. *Acta Politica* 20, 465-476.
- Lock, G. (1988), The Divided Self. *Acta Politica* 23, 224-244.
- Lutz, M.A., en K. Lux (1988), *Humanistic Economics*. The Bootstrap Press, New York.
- Maddison, A. (1982), *Phases of Capitalist Development*. Oxford University Press, Oxford.
- Mansbridge, J.J., (red.) (1990), *Beyond Self-interest*. The University of Chicago Press, Chicago.
- March, J.G., en J.P. Olsen (1989), *Rediscovering Institutions*. The Free Press, New York.

- Margolis, H. (1982), *Selfishness, Altruism and Rationality*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Masters, R.D. (1989), *The Nature of Politics*. Yale University Press, New Haven.
- Masters, R.D. (1990), Evolutionary Biology and Political Theory. *American Political Science Review* 84, 195-210.
- Meade, J.E. (1973), *The Theory of Economic Externalities*. Allen and Unwin, Londen.
- Meeks, G., (red.) (1991), *Rationality, Self-Interest and Benevolence*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Miller, D. (1989), *Market, State and Community*. Clarendon Press, Oxford.
- Mitchell, W.C. (1989), Chicago Political Economy. *Public Choice* 63, 283-292.
- Mueller, D.C. (1986), Rational Egoism versus Adaptive Egoism as Fundamental Postulate for a Descriptive Theory of Human Behavior. *Public Choice* 51, 3-23.
- Mueller, D.C. (1989), *Public Choice II*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Musgrave, R.A. (1959), On Merit Goods. In: Musgrave (1986), *aldaar*, 34-40.
- Musgrave, R.A. (1986), *Public Finance in a Democratic Society*, vol. I. Wheatsheaf, Brighton.
- Myers, M.L. (1983), *The Soul of Economic Man*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Ng, Y.K. (1983), *Welfare Economics*, 2e ed. MacMillan, Londen.
- North, D.C. (1981), *Structure and Change in Economic History*. W.W. Norton, New York.
- North, D.C. (1990), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Nozick, R. (1981), *Philosophical Explanations*. Clarendon Press, Oxford.
- Orren, G.R. (1988), Beyond Self-interest. In: Reich, *aldaar*, 13-29.
- Ostrom, E. (1990), *Governing the Commons*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Parfit, D. (1985), *Reasons and Persons*. Oxford University Press, Oxford.
- Parfit, D. (1986), Comments. *Ethics* 96, 832-872.
- Pedersen, O.K. (1991), Nine Questions to a Neo-Institutional Theory in Political Science. *Scandinavian Political Studies* 14, 125-148.
- Penz, G.P. (1986), *Consumer Sovereignty and Human Interests*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Phelps, E.S., (red.) (1975), *Altruism, Morality, and Economic Theory*. Russell Sage, New York.
- Quattrone, G.A., en A. Tversky (1988), Contrasting Rational and Psychological Analyses of Political Choice. *American Political Science Review* 82, 719-736.
- Quinton, A. (1967), *Political Philosophy*. Oxford University Press, Oxford.
- Radnitzky, G., en P. Bernholz (red.) (1987), *Economic Imperialism*. Paragon House, New York.
- Reich, R.B., (red.) (1988), *The Power of Public ideas*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- Righart, H., (red.) (1990), *De zachte kant van de politiek*. SDU, 's-Gravenhage.
- Rowe, N. (1989), *Rules and Institutions*. Philip Allen, New York.
- J.W. de Beus: De ontroning van het eigenbelang
- Sagoff, M. (1988), *The Economy of the Earth*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schäfer, H.B., en K. Wehrt (red.) (1989), *Die Oekonomisierung der Sozialwissenschaften*. Campus, Frankfurt.
- Schweers Cook, K., en M. Levi (red.) (1990), *The Limits of Rationality*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Scitovsky, T. (1991), Moral Sentiments and Welfare of Nations. *De Economist* 139, 12-25.
- Sen, A.K. (1987a), *On Ethics and Economics*, Basil Blackwell, Oxford.
- Sen, A.K. (1987b), Rational Behaviour. In: Eatwell e.a. (1987), *aldaar*, 68-76.
- Sen, A.K. (1987c), *The Standard of Living*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sen, A.K. (1989), Economic Methodology. *Social Research* 56, 299-329.
- Simon, H.A. (1985), Human Nature in Politics. *American Political Science Review* 79, 293-304.
- Steedman, I. (1989), *From Exploitation to Altruism*. Polity Press, Oxford.
- Stigler, G.J., (red.) (1988), *Chicago Studies in Political Economy*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Sugden, R. (1982), On the Economics of Philanthropy. *Economic Journal* 92, 341-350.
- Sugden, R. (1984), Reciprocity. *Economic Journal* 94, 772-787.
- Sugden, R. (1989), Spontaneous Order. *Journal of Economic Perspectives* 3, 85-97.
- Sugden, R. (1991), Rational Choice. *Economic Journal* 101, 751-785.
- Swaan, A. de (1989), *Zorg en staat*. Bert Bakker, Amsterdam.
- Swedberg, R. (1990), *Economics and Sociology*. Princeton University Press, Princeton (N.J.).
- Tollison, R.D. (1989), Chicago Political Economy. *Public Choice* 63, 293-297.
- Tullock, G. (1983), *Economics of Income Distribution*. Kluwer, Boston.
- Tullock, G. (1984), A (Partial) Rehabilitation of the Public Interest Theory. *Public Choice* 42, 89-99.
- Tullock, G. (1986), *The Economics of Wealth and Poverty*. Harvester-Wheatsheaf, New York.
- Tullock, G. (1988), *Wealth, Poverty and Politics*. Basil Blackwell, Oxford.
- Vallentyne, P. (1991), *Contractarianism and Rational Choice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Vendrik, M. (1990), Preference Drifts in Labour Supply. *Research Memorandum* 90-008, Department of Economics, Limburg University.
- Wicksteed, P.H. (1910), *Common Sense of Political Economy*. Routledge, Londen.
- Williamson, O.E. (1975), *Markets and Hierarchies*. Free Press, New York.
- Williamson, O.E. (1985), *The Economic Institutions of Capitalism*. Free Press, New York.
- Windén, F.A.A.M. van (1987), Man in the Public Sector. *De Economist* 135, 2-28.
- Witteelooostuijn, A. van (1988), Maximising and Satisficing. *Journal of Economic Psychology* 9, 289-313.

Onderzoek voor dit artikel werd mogelijk gemaakt door een stipendium verleend door N.W.O.